

HZ. OSMAN DÖNEMİ İÇ OLAYLARINDA MERVÂN B. HAKEM'İN ROLÜ

Yrd. Doç. Dr. İsmail Hakkı Atçeken*

Hulefâ-i Raşidîn halkasının üçüncüsü olan Hz. Osman'ın hilâfet dönemi (24-35/644-656), ilk dönem İslâm tarihinin en önemli devirlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu dönem, önceki halifeler döneminde başlayan fetih hareketlerinin devam ettiği ve son yıllarda durakladığı, buna karşılık sosyal değişimin yaşanmaya başladığı, iç ve dış faktörlerin olumsuz etkileri sonucu bir isyanın patlak verdiği ve halifenin katledilmesine kadar uzanan olayların meydana geldiği bir zaman dilimini kapsamaktadır. İlk dönem İslâm tarihi ve tabakât kitaplarında Hz. Osman dönemindeki iç olaylar, halifenin icraatları, ona yöneltilen ithamlar ve Hz. Osman'ın bu ithamlara verdiği cevaplar hakkında bilgiler mevcuttur⁽¹⁾.

Hz. Osman döneminde meydana gelen fitne ve karışıklık olaylarında halifenin kâtibi olan Mervân b. Hakem'in rolünün ne olduğunun araştırılıp değerlendirilmesinin önem arzeden bir konu olduğu kanaatindeyiz. Çünkü gerek klâsik kaynaklar, gerekse çağdaş araştırmaların bir kısmında Mervân b. Hakem'in idarî icraatları ve bunların etkilerinden sıkça bahsedilir. Kimi tarihçiler tüm sorumluluğu Mervân'a yüklerken, kimisi de onun sözkonusu iddialardan uzak birisi olduğunu ifade ederek onu temize çıkarma gayretine girişmişlerdir. Biz bu hususta herhangi bir önyargıya kapılmadan, güvenilir tarihî bilgiler ve mantıkî yorumlar ışığında ve objektif olabilme çabası içinde bu önemli konuyu incelemek istiyoruz. Öncelikle Mervân b. Hakem'in Hz. Osman dönemi öncesi hayatı hakkında kısaca bilgiler vererek araştırmamıza girmek istiyoruz.

* S.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

(1) Bu konuda mesela bkz : Taberî, Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mulûk, Beyrut, 1987, V, 354-357; Ebûbeker İbnu'l-Arabî, el-Avâsım mine'l-Kavâsım, thk : Muhibbuddin el-Hatîb, 6.baskı, Kahire, 1412, s. 76-128; İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa, thk : M. Ebu'l-Fadl İbrahim, 2. Baskı, Beyrut, 1965, III, 11-69; Muhibbuddin et-Taberî, er-Rıyâdu'n-Nadîra fî Menâkibi'l-Aşere, Beyrut, 1984, III, 82-103. Ayrıca bkz : Muhammed Sâdik Arcûn, el-Halifetu'l-Mufterâ Aleyh Osmân b. Affân, Dimeşk-Beyrut, 1978, s. 103-151; İsmail Hakkı Atçeken, Hz. Osman'a Yapılan İthamlar, (Basılmamış Lisans Tezi), Konya, 1989, s. 10-53.

1) Hz. Osman Dönemi Öncesi Mervân b. Hakem :

Tam ismi Mervân b. Hakem b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenaf'tır. Babası Hakem b. Ebi'l-Âs, annesi Âmine bint Alkame b. Safvan b. Ümeyye'dir⁽²⁾. Babası Ümeyyeoğullarından annesi ise Kinâne kabilesindedir⁽³⁾. Mervân'ın nisbesi "el-Kuraşî" ve "el-Ümevî", künyeleri ise "Ebu'l-Kâsım", "Ebu'l-Hakem"⁽⁴⁾ ve "Ebû Abdülmelik"⁽⁵⁾.

Mervân'ın doğum tarihi hakkında farklı rivâyetler mevcuttur. 2/624⁽⁶⁾, 3/625⁽⁷⁾ veya 4/626'da⁽⁸⁾ doğduğuna dâir nakillerin yanısıra Hicretten 2, 4 veya 5 yıl önce doğumuna ait bilgiler de vardır⁽⁹⁾. Genelde kabul edilen görüşe göre Mervân H.2.yılda doğmuştur. Birçok kaynakta, Mervân'ın öldüğünde yaşının 63 veya 64 ve ölüm yılının 65/685 olduğu bildirilmiştir. Buna göre Mervân'ın hicretten önce doğduğuna dair verilen bilgi ma'kul değildir. Mervân b. Hakem'in doğum tarihiyle ilgili farklı rivâyetler, kanaatimizce onun sahabe sayılıp sayılmamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bir kısım âlimler Mervân'ı sahabe olarak kabul etmezken, İbn Kesîr'in ifadesine göre büyük bir grup onu Rasûlullah (S.) hayatta iken doğduğu için sahabî saymıştır⁽¹⁰⁾. Bu konuda İbn Hacer, İbn Ebî Davud'un şu sözünü nakletmektedir : "Mervân, Uhud yılı doğdu. Mekke fethi günü ve Veda haccı esnasında mümeyyiz birisiydi. Ancak Rasûlullah (S)'dan bir şeyler dinleyip dinlemediğini bilmiyorum."⁽¹¹⁾ İbn Sa'd ve Zehebî ise Mervân b. Hakem'i ilk Tabiîn tabakasında saymışlardır⁽¹²⁾.

(2) Belâzurî, Ensâbu'l-Eşraf, Bağdat, 1936, V, 125.

(3) C. E. Boswort, "Marwan I. b.al-Hakam" The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1991, VI, 621.

(4) Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, Beyrut, 1984-1988, III, 476.

(5) Belâzurî, a.g.e., V, 125; İbnu'l-Esir, Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe, Mısır, trz, V, 144; Zirikî, el-A'lâm, 3.baskı, Beyrut, 1969, VIII, 94.

(6) İbn Sa'd, Tabakâtu'l-Kübrâ, Beyrut, 1968, V, 36; Mes'ûdî, Murûcu'z-Zeheb, Beyrut, 1988, II, 98; İbn Abdîberr, el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb, Kahire, trz, III, 1387; Kütübî, Fevâtu'l-Vefeyât, Beyrut, 1974, IV, 126; İbn Hacer, el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe, Beyrut, 1328, III, 477.

(7) İbnu'l-Esir, a.g.e., V, 144.

(8) İbn Hacer, a.g.e., III, 477.

(9) H. Lammens, "Mervân I", İslâm Ansiklopedisi, 3. Baskı, İstanbul, 1978, VII, 777; İsmail Parlatır, "Mervân b. el-Hakem", Türk Ansiklopedisi, Ankara, 1976, XXIV, 21.

(10) İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, 2.baskı, Beyrut, 1990, VIII, 257.

(11) İbn Hacer, a.g.e., III, 477.

(12) İbn Sa'd, a.g.e., V, 36; Zehebî, a.g.e., III, 476.

Mervân, babası Hakem b. Ebi'l-Âs'la birlikte Mekke fethi günü (8/630) müslüman olmuştur. O sıralarda Mervân beş veya altı yaşlarında bir çocuktur. Mervân, müslüman olarak büyümüş ve yetirmiştir⁽¹³⁾. Hakem b. Ebi'l-Âs'ın Rasûlullah (S.) tarafından Taif'e sürgün edilmesi konusunda bazı rivâyetler vardır. Nakledildiğine göre Hakem b. Ebi'l-Âs, Rasûlullah'ın arkasında durarak burnunu, gözünü oynatarak O'nu taklit ederdi. Bu hareketinden dolayı kendisine yüz felci isabet etmişti. Hatta Hassân b. Sâbit, Hakem'i yaptığı hareketlerden dolayı kınayan bir şiir söylemişti⁽¹⁴⁾. Yine bir gün Hakem, Rasûlullah'ı zevcelerinin yanında bulunduğu bir sırada gözetlemiş ve bu durumu gören Hz. Peygamber ona kızmıştı⁽¹⁵⁾. Ayrıca Hakem, Rasûlullah'ın bazı sırlarını ifşâ etmişti⁽¹⁶⁾. Hakem b. Ebi'l-Âs'ın bu olumsuz hareketleri sonucu Rasûlullah tarafından Taif'e sürgün edildiği bildirilmektedir.

İbn Teymiyye, Hakem'in sürgün olayıyla ilgili teferruathı değerlendirmeler yapmaktadır. Konuyu fazla uzatmamak için bunları nakletmeyeceğiz. Ancak İbn Teymiyye sonuç olarak, ilim ehlinde bir çok kişinin sürgün olayı rivâyetini ta'n ettiklerini ve "Hakem sürgün edilmemiş, kendi isteğiyle Taif'e gitmiştir" dediklerini nakleder. O'na göre Rasûlullah, birisini sürgün etse bile bu uzun süreli ve ebedî olmazdı⁽¹⁷⁾. Ebûbekr İbnu'l-Arabî de Hakem'in sürgün kıssasının sahih olmadığını belirtmektedir⁽¹⁸⁾. Son yıllarda yapılan bir doktora tezinin ilgili bölümünde⁽¹⁹⁾ Hakem'in sürgün olayıyla ilgili rivâyetler incelenerek değerlendirilmiştir. Buna göre Taberî'nin rivâyetinin isnadı zayıftır. İbn Hacer'deki rivâyette za'f ve inkıtâ vardır. Zehebî ise farklı ancak zayıf bir rivâyet nakletmiştir.

İster Rasûlullah (S.) tarafından sürgün edilsin, ister kendi isteğiyle Rasûlullah'tan utanarak gitsin Hakem b. Ebi'l-Âs'la birlikte Mervân b. Hakem ve diğer kardeşleri Taif'e gitmiştir. Mervân 6 yaşlarından itibaren ailesiyle

(13) Muhammed Hudarî, ed-Devletü'l-Ümeviyye, Beyrut, trz, II, 139.

(14) Belâzurî, Ensâb, V, 125; Makrîzî, en-Niza' ve't-Tehâsum fimâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşîm, thk : Hüseyin Mu'nis, Kahire, 1988, s. 45.

(15) Belâzurî, a.g.e., V, 125.

(16) İbn Kuteybe, el-Ma'ârif, Beyrut, 1987, s. 199; Belâzurî, a.g.e., V, 125; İbnu'l-Esir, el-Kâmil fi't-Târih, Beyrut, 1965, IV, 193; Kalkaşendî, Nihâyetu'l-Erab fi Marifeti Ensâbi'l-Arab, Beyrut, trz, s. 85.

(17) İbn Teymiyye, Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye, Mısır, 1322, III, 196.

(18) Ebûbekr İbnu'l-Arabî, el-Avâsım, s. 89.

(19) Bkz. Abdülaziz Muhammed Nür Velî, Eseru't-Teşeyyü' ale'r-Rivâyâti't-Târihiyye fi'l-Karni'l-Evvelî'l-Hicrî, Medine, 1996, s. 334-335.

birlikte Taif'te kalmış ve burada büyümüştür. Rasûlullah vefat ettiğinde sekiz yaşlarında olan Mervân, Hz. Ebûbekir (11-13/632-634) ve Hz. Ömer (13-23/634-644)'in hilâfet dönemlerinde Taif'te kalmıştır. Dolayısıyla Medine dışında bulunması, yaşının küçüklüğü gibi sebepler Mervân'ın Taif'teki yaşayışı ve durumu hakkında detaylı bilgilere sahip olamamamıza yol açmıştır. Hz. Osman dönemi (24-35/644-646), Mervân'ın ailesiyle birlikte Medine'ye geldiği, katiplik görevine tayin edildiği ve isminin sıkça duyulduğu dönemdir.

2) Hz. Osman Döneminde Mervân b. Hakem

Hz. Ömer 23/644 yılının sonlarında şehit edilince Abdurrahman b. Avf başkanlığındaki şûra görüşmeleri sonucu 24/644-645 yılının başlarında Hz. Osman üçüncü halife seçildi. Hz. Ömer vefat etmeden önce Hz. Ali'ye, şayet halife seçilecek olursa Hâşimoğullarını idareye getirmemesini söylemişti. Aynı şekilde Hz. Osman'a da halife seçilirse Ümeyyeoğullarını idareden uzak tutmasını tavsiye etmişti⁽²⁰⁾. Muhtemelen halife, Hz. Osman'ın yumuşak huylu olması ve akrabalarına aşırı düşkünlüğü sebebiyle daha halife seçilmeden akrabaları hakkında onu uyarıyordu⁽²¹⁾.

Hz. Osman halife seçildikten sonra akraba ve yakınlarından bazı Ümeyyeoğullarını idarî görevlere tayin etti. Her ne kadar Muâviye b. Ebî Süfyan gibi Hz. Ömer döneminden itibaren Şam valiliği görevinde bulunanlar olsa da, Velid b. Ukbe, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh gibi halk tarafından hoşlanılmayan kişilerin Kûfe, Mısır gibi önemli merkezlere vali olarak görevlendirilmesi tepkilere neden olmuştur. Halkın şikayetleri üzerine Hz. Osman bu gibi görevlileri azletmişse de aleyhinde itham ve dedikodulara yol açmıştır. Bizim araştırma konumuz Mervân b. Hakem'in Hz. Osman dönemindeki durumu olduğu için diğer vali ve görevliler hakkında detaylı bilgiler vermek konunun hacmini aşar⁽²²⁾. Ancak şu kadarını söyleyelim ki,

⁽²⁰⁾ İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, thk : Halil el-Mansûr, Beyrut, 1997, I, 26; Taberî, Târih, V, 183.

⁽²¹⁾ Adem Apak, "Hz. Osman'ın Hilâfeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı : 7, Cilt : 7, Bursa, 1998, s. 490.

⁽²²⁾ Bu konuda fazla bilgi için bkz : Belâzurî, Ensâb, V, 25-30; Ebûbekr İbnu'l-Arabî, el-Avâsım, s. 76-128; Muhammed Sâlih Ahmed, Faslu'l-Hitâb fî Mevâkifi'l-Ashâb, (baskı yeri yok), 1990, s. 96-105; Muhammed Rızâ, Zi'n-Nûreyn Osman b. Affân, 2. Baskı, Beyrut, 1982, s. 137-140; Adem Apak, a.g.m., s. 495-504.

bazı valilerin icraatları halk tarafından hoş karşılanmamış ve şikayetlere yol açmıştır. Fitneci bir grubun körüklemesi sonucu istenmeyen olaylar, halifenin kuşatılması ve nihayet evinde şehit edilmesiyle sonuçlanan dramatik hadiseler meydana gelmiştir.

Çağdaş bazı araştırmalarda Hz. Osman döneminde Ümeyyeoğullarının konumuyla ilgili farklı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Riyad İsâ, bu hususta mübalağalı bazı görüşler ortaya atıldığını söyleyerek şu iki noktanın gözden uzak tutulmaması gerektiğine dikkat çekmektedir :

1) Emevî ailesinin ileri gelenleri ve özellikle Ebû Süfyan'ın çocukları Hz. Osman döneminde değil, ondan önce Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde idarî görevler aldı.

2) Bu kişilerin idarî görev yerleri başkent Medine değil, Şam gibi yeni fethedilmiş bölgelerdir. Buna rağmen Ümeyyeoğullarının konumunun yükselmesi, Hz. Osman'ın hilâfete geçmesiyle paralellik arzeder⁽²³⁾.

Mervân b. Hakem'in Hz. Osman dönemindeki icraatları konusuna onun babası Hakem ile birlikte Medine'ye getirilmelerinden başlamak istiyoruz. Daha önce Hakem b. Ebi'l-Âs ve ailesinin Taif'e sürgün olayından bahsetmiştik. Nakledildiğine göre Hz. Osman, Rasûlullah vefat etmeden önce Hakem b. Ebi'l-Âs'ın Medine'ye geri gelmesi için izin istemiş ancak Rasûlullah hayatta iken bu olay gerçekleşmemiştir. Hz. Osman bu konuda Hz. Peygamber'den vaad almıştı. Daha sonra Hz. Ebûbekir halife olduktan sonra Hz. Osman bu durumu halifeye arzetmişti. Hz. Ebûbekir delil (şâhit) isteyince, Hz. Osman sadece kendisinden başka şâhit getirememiştir. Aynı şekilde Hz. Ömer döneminde de bu iş gerçekleşmemiş ve Hz. Osman halife olduktan sonra Hakem b. Ebi'l-Âs, oğulları Hâris ve Mervân ile diğer aile fertleri Medine'ye getirtilmişti. Bu konuda halk tepki gösterince Hz. Osman şunları söylemiştir : "Hakem b. Ebi'l-Âs Mekkeli'dir. Rasûlullah onu Mekke'den Taif'e sürmüş, daha sonra da iade etmiştir. Rasûlullah onu günahı ve suçu sebebiyle sürgün etmiş, daha sonra geri iade etmiştir. Ebûbekir ve Ömer onu sürgünde tuttular. Ben ise onu affettim ve geri getirdim..."⁽²⁴⁾

Hz. Osman'ın, kendisinden önceki iki halifenin yapmadığı bir işi yapması tenkide yol açmıştır. Hz. Osman'ın Rasûlullah'ın son dönemlerinde Hakem'in

⁽²³⁾ Riyad İsâ, en-Niza' beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Ümevî, Dimeşk, 1985, s. 37-38.

⁽²⁴⁾ Taberî, Târih, V, 355; Ebûbekir İbnü'l-Arabî, el-Avâsım, s. 89; Muhib et-Taberî, er-Riyâdu'n-Nadira, III, 90; Muhammed b. Yahya b. Ebibekir, et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteli's-Şehid Osman, thk : Mahmud Yusuf Zeydân, Dûha, 1985, s. 91-92.

Medine'ye geri getirilmesiyle ilgili bir söz aldığı, bu vaatten Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in bilgi sahibi olmadığı düşünülebilir. Ayrıca Hz. Osman'ın kendi ictihadiyle böyle bir hüküm verdiği de ifade edilmektedir⁽²⁵⁾. Bu konuda İbn Teymiyye şu yorumu yapmaktadır : "Hakem b. Ebi'l-Âs Mekke fethi günü müslüman olanlardandır. O sırada Mervân küçük bir çocuktur. Abdullah b. Zübeyr ve Misver b. Mahreme'nin akranıdır. Rasûlullah döneminde Mervân'ın sürgün edilmesi için bir sebep ve suç yoktur. Rasûlullah'ın hayatında tulekâ (Mekke fethi günü müslüman olanlar) Medine'de ikâmet etmiyorlardı. Şayet bir sürgün olayı sözkonusu ise bu olay Mekke'den sürgün edilme hadisesidir, Medine'den değil. İlim ehlinde bir çok kişi sürgün rivâyetini ta'n etmiş ve Hakem'in kendi isteğiyle Taif'e gittiğini söylemişlerdir. Rasûlullah birisini sürgün etse bile, bu sürgün ebedî olmazdı. Hz. Osman halife olunca sürgün cezası çok uzadığı için Hakem'i Medine'ye çağırmıştır..."⁽²⁶⁾

Taberî ve İbnu'l-Esir'de geçen bir rivâyette, Hz. Osman kendisine bu konuda yöneltilen eleştirilere karşı Rasûlullah'ın, Hakem b. Ebi'l-Âs'ın Medine'ye dönmesi için vaatte bulunduğunu, onun eski yerine dönmesine izin verdiğini ifade etmektedir⁽²⁷⁾. Bu arada çağdaş bir eserde⁽²⁸⁾ Rasûlullah'ın Taif'e sürgün ettiği kişinin ismi Mervân olarak verilmekte ve daha sonra Rasûlullah'ın dönüşüne izin verdiği kişinin de Mervân olduğu zikredilmektedir. İncelediğimiz tüm kaynaklarda sürgün olayında ismi geçen Hakem b. Ebi'l-Âs'tır. Elbette Mervân o esnada küçük yaşlarda bir çocuktur ve babasıyla birlikte o da gitmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in sürgün ettiği nakledilen kişi Hakem b. Ebi'l-Âs'tır.

Hakem b. Ebi'l-Âs ailesinin Hz. Osman tarafından Medine'ye getiriliş tarihiyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık. Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk yıllarında mı, yoksa 5-6 yıl geçtikten sonra mı geldiklerine dair kesin bir tarih kaydı olmamasına karşılık Mervân'ın en az 25 yaşlarında olduğu anlaşılıyor. Kanaatimizce Mervân b. Hakem ve ailesinin Medine'ye gelişleri Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk altı yılı içinde gerçekleşmiştir. 27/648 yılında Mervân'ın İfrikiyye seferine katıldığına dair bilgiler bu görüşümüzü desteklemektedir.

(25) Muhib et-Taberî, a.g.e., III, 90.

* Mervân b. Hakem'in Misver b. Mahreme ile birlikte Hudeybiye Musalahası ile ilgili naklettiği bir rivâyet vardır. Ayrıca Hudeybiye sonrası ve Mekke fethi günüyle ilgili Mervân'ın rivâyetleri için bkz : Taberî, Târih, III, 213, 217, 230, 286.

(26) İbn Teymiyye, Minhâcu's-Sünne, III, 195-196.

(27) Taberî, Târih, V, 355; İbnu'l-Esir, el-Kâmil, IV, 193.

(28) Bkz: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, redaktör : H. Dursun Yıldız, İstanbul, 1986, II, 213.

Hız. Osman, amcasının oğlu olan genç Mervân'ı katiplik görevine tayin etti. O dönemde devletin sekreterliği ve halifenin mührünün taşıyıcılığı⁽²⁹⁾ görevini yürüten katiplik müessesesi önem arz etmekteydi. Bu görev, Osmanlılar dönemindeki melik divanı reisi, günümüzdeki Cumhuriyet sistemlerinde ise devlet işleri bakanı⁽³⁰⁾, başbakan⁽³¹⁾ veya danışman⁽³²⁾ olarak isimlendirilmektedir. Hız. Osman yaşının ilerlemesi sonucu kendisine yakınlık gösterenlere, ihtiyaç duyar oldu. Kendisine Ümeyyeoğullarından yardımcılar tayin etti. Hilâfet merkezinde Mervân b. Hakem, Hız. Osman'ın danışmanı ve işlerinin düzenleyicisiydi⁽³³⁾. Hız. Osman'ın yaratılıştan yumuşak huyluluğu ve akrabalarına fazlaca düşkünlüğu sonucunda 12 yıllık hilâfetinin özellikle son altı yılında Ümeyyeoğulları önemli mevkileri ellerine geçirmişlerdir. Bunda Hız. Osman'ın yaşlılığının da rolü büyük olmuştur. Ashab-ı Kiram'dan birçok kişi hayatta iken Hız. Osman'ın daha 30 yaşına ulaşmamış genç ve tecrübesiz birisi olan Mervân'ı katipliğe tayin etmesi hoş karşılanmamıştır. Bu konuda İbn Sa'd'da geçen bir rivâyette şunlar söylenmektedir : "İnsanlar, Mervân b. Hakem'i kendisine yaklaştırdığı ve onun sözlerini dinlediği için Hız. Osman'ı ayıplıyorlardı. Halk Hız. Osman'a isnad edilen bir çok hususu O'nun emretmediğine, bu yapılanların ancak Mervân'ın şahsî görüş ve tasarrufu olduğuna inanıyorlardı."⁽³⁴⁾ Hız. Osman'ın âsiler tarafından öldürölmesine kadar katiplik görevine devam ettiği nakledilen⁽³⁵⁾ Mervân'ın kendisinden daha ehil ve lâıyk kişiler varken böylesine önemli bir göreve tayini bazı kesimlerin tepkisine yol açmıştır.

Mervân b. Hakem'in katipliğe getirilmesi konusuna İbn Teymiyye farklı bir açıdan yaklaşmakta ve bu hususta Hız. Osman'ı haklı görerek şunları söylemektedir : "Hız. Osman'ın Mervân'ı katipliğe tayini bir suç değildir. Mervan, Allah (c.c.) ve Rasölüne düşmanlık eden birisi değildir. Babası Hakem b. Ebi'l-Âs tulekâdan birisidir. Tulekâdan hiçbirisi Mekke fethinden sonra Allah (c.c.) ve Rasölüne düşmanlık etmemiştir. Müslüman olarak yaşamışlar, namaz

(29) M. Sâdık Arcün, el-Halifetu'l-Mufterâ, s. 114.

(30) M. Sâdık Arcün, a.g.e., s. 504.

(31) Adem Apak, a.g.m., s. 504.

(32) İbrahim Beydün, Tekevünü'l-İtticâhâti's-Siyâsiyye fi'l-İslâmi'l-Evvel, Beyrut, 1985, s.76; M. Abdulhayy Şa'ban, Sadru'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye 600-750 M., Beyrut, 1987, s. 80.

(33) Ahmet Çelebi, Örnek Halifeler Dönemi, çev : Hasan Fehmi Ulus, İstanbul 1997, s. 60.

(34) İbn Sa'd, Tabakât, V, 36.

(35) Kütübî, Fevâtu'l-Vefeyât, IV, 125.

kılmışlar, müslümanların kabirlerine defnedilmişler, İslâm ahkâmı kendilerine uygulanmıştır."⁽³⁶⁾

Söz buraya gelmişken, Mervân b. Hakem'in şahsiyeti ve yetenekleri hakkında kısaca bilgi vermenin konunun daha iyi anlaşılması için uygun olacağı kanaatindeyiz. Belâzurî, Mervân hakkında Medainî'nin şu sözünü nakleder : "Mervân, Kureş'in ileri gelenlerinden birisidir. O, insanlar arasında Kur'an'ı çokca okuyanlardandır. Mervân : "Kur'an-ı Kerim'e asla bir şey ilâve etmem" demiştir."⁽³⁷⁾ Ebûbekr İbnu'l-Arabî, Mervân'la ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır : "Mervân, sahabe ve tabiün nezdinde ümmetin büyüklerinden olup adaletli bir kişidir. Sahabeden Sehl b. Sa'd es-Saidî ondan hadis rivâyet etmiştir. Mervân tabiinle yaş bakımından aynıdır. Ancak bazı sefih tarihçi ve edebiyatçılar Mervân'ı kendi kapasitelerine göre yorumlamışlardır."⁽³⁸⁾

Rasûlullah'ın hayatında doğduğu için büyük bir guruba göre Mervân'ın sahabî olduğu öne sürülmüştür. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Sa'd ve Zehebî, Mervân'ı ilk tabiün tabakasında saymışlar⁽³⁹⁾ ve dolayısıyla onu sahabî olarak kabul etmemişlerdir. Mervân b. Hakem'in hadis naklettiği Ashâb-ı Kirâm şunlardı : Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit. Mervân'dan rivâyette bulunanlar ise şunlardı : Sehl b. Sa'd es-Saidî, Saîd b.el-Müseyyeb, Ali b. Hüseyin, Urve, Mücâhid, Ebûbekr b. Abdurrahman, Ubeydullah b. Abdullah ve Abdümelik b. Mervân⁽⁴⁰⁾. Mervân'ın tahrir edilmiş hadisleri mevcuttur. Mesela Buhârî'de Hudeybiye musalahası ile ilgili uzunca bir rivâyeti vardır⁽⁴¹⁾. Bunun dışında da hadis rivâyetleri mevcuttur. O'nun hakkında Urve b. Zübeyr : "Mervân hadis rivâyeti konusunda ta'n edilen birisi değildir" demektedir⁽⁴²⁾.

H. Lammens, Mervân'ın birinci derecede bir devlet adamı olduğunu icrâatlarıyla ispatladığını ifade ederek onun bu yeteneğine işaret etmiştir⁽⁴³⁾. Mervân'ın zeki, cesur ve akıllı olmasının yanısıra hileci bir karakterinin olduğu

⁽³⁶⁾ İbn Teymiyye, Minhâcu's-Sünne, III, 197.

⁽³⁷⁾ Belâzurî, Ensâb, V, 125.

⁽³⁸⁾ Ebûbekr İbnu'l-Arabî, el-Avâsım, s. 101.

⁽³⁹⁾ İbn Sa'd, Tabakât, V, 36; Zehebî, Siyeru A'lâm, III, 476.

⁽⁴⁰⁾ Zehebî, a.g.e., III, 476.

⁽⁴¹⁾ Buhârî, Kitâbu'ş-Şurût, 18.

⁽⁴²⁾ İbn Abdilberr, el-İstiab, III, 1389.

⁽⁴³⁾ H. Lammens, "Mervân I", İslâm Ansiklopedisi, VII, 777.

nakledilmiştir⁽⁴⁴⁾. Hz. Osman döneminde katipliğe tayin edildiği sırada tecrübesiz, ihtiyattan uzak ve hırslı bir kişi olduğu da zikredilmiştir⁽⁴⁵⁾. Bu arada Makrîzî, Mervân hakkında diğer âlimlerin çoğunun aksine şunları söylemektedir : "Mervân'ın fıkıh bilgisi, zühdü, hadis rivâyeti yoktu. O, sahabî de değildi."⁽⁴⁶⁾

Mervân b. Hakem, Hz. Osman döneminde Hz. Ali ile sürekli sürtüşmeye girmiş ve çoğu kez onunla münakaşa etmişti. Böyle olduğu halde Cemel savaşı sonunda Hz. Ali, kendisine karşı savaşan grupta yer alan Mervân'ın ne olduğunu sormuş ve : "Her şeye rağmen Mervân, Kureyş gençlerinin efendisidir" demiştir⁽⁴⁷⁾. Netice olarak Mervân; hırsı ve atak tabiatı, Ümeyyeoğulları tarafgirliği, Hz. Osman döneminde idaredeki etkinliği ile tarihe geçmiştir. Bu özelliklerinin yanısıra onun, âlimlerin çoğuna göre sahabî olduğu, hadis rivâyetinde âdil birisi olduğunun nakledilmesi gözden uzak tutulmamalıdır. Çünkü gerek bir kısım ilk dönem kaynaklarında, gerekse çağdaş bazı araştırmalarda Mervân ya tamamen olumsuz özellikleriyle zikredilmekte, ya da hakkındaki olumlu sözler nakledilip diğer huylarına temas edilmemektedir. Bu durum bir tarihî şahsiyetin tam anlamıyla günümüze aksettirilmesini engellemektedir. Biz lehinde veya aleyhinde olması konusunda bir endişe taşımaksızın, objektif bir şekilde farklı görüş ve yorumları ortaya koyup kendi kanaatimizi ifade etmeye çalışıyoruz.

3) Mervân b.Hakem'le İlgili Bazı İddialar ve Kendisine İsnâd Edilen Bazı Olaylar :

Hz. Osman döneminde Mervân b. Hakem'e bazı bağışlarda bulunulması, ganimetten fazlaca pay verilmesi, Fedek arazisinin tahsis edilmesiyle ilgili halifeye isnad edilen bir takım iddialar söz konusudur. Ayrıca Mervân; Mısır'a halifenin dilinden sahte mektup göndermesi, Ashâb-ı Kirâm'a karşı olumsuz tavırlarda bulunması gibi noktalarla suçlanmaktadır. Bu iddiaları farklı nakiller ve yorumlar ışığında tek tek incelemek istiyoruz.

⁽⁴⁴⁾ Zehebi, a.g.e., III, 477.

⁽⁴⁵⁾ Zehebî, a.g.e., III, 477; Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", A.Ü.İ.F. Dergisi, C : XX, Ankara, 1975, s. 227.

⁽⁴⁶⁾ Makrîzî, en-Niza' ve't-Tehâsum, s. 46.

⁽⁴⁷⁾ Zehebi, a.g.e., III, 477.

a) Mervân'a İfrîkiyye Ganimetinin 1/5'inin Verilmesi :

Hz. Osman'ın, Mervân b. Hakem'e İfrîkiyye ganimetinin humusunu atıyye olarak verdiğiine dair bazı rivâyetler ve buna karşılık bu olayın sahih olmadığını öne süren nakiller ve görüşler mevcuttur.

İbn Kuteybe, İfrîkiyye'nin fethinden sonra Hz. Osman'ın ganimetlerin beşte birini Mervân'a bağışladığını ifade etmektedir⁽⁴⁸⁾. Belâzurî bu konuda Abdullah b. Zübeyr'den gelen bir rivâyeti naklediyor ve 27/648 yılında yapılan İfrîkiyye fetihleri sonucunda Hz. Osman'ın Mervân'a ganimetin beşte birini verdiğini zikrediyor. Yine Belâzurî, Ebû Mihnef'ten gelen bir rivâyette 27/648 yılında Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'le birlikte Mervân b. Hakem'in İfrîkiyye savaşına katıldığını nakletmektedir. Buna göre savaşın sonunda Mervân, ganimetin beşte birini 100.000 veya 200.000 dinara satın aldı. Hz. Osman'la konuştuktan sonra halife onun bu borcunu bağışladı. İnsanlar bu durumu hoş görmediler⁽⁴⁹⁾. Ebû Mihnef'in Şii olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

Ya'kûbî ise Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in fetihleri sonucu çok miktarda ganimet elde edildiğini, bunun meblağının 2.520.000 dinara ulaştığını söylemektedir. Hz. Osman'ın bu meblağın 1/5'ini kızıyla evlendirdiği Mervân b. Hakem'e bağışladığını nakleden Ya'kûbî⁽⁵⁰⁾, gerçekten mübalağalı bir rakam vermektedir.

Bu konuda Taberî'de İbn Ka'b'dan nakledilen rivâyete göre, Abdullah b. Sa'd'ın İfrîkiyye seferinde bölge halkıyla yaptığı anlaşma sonucunda elde edilen ganimetten 300 kınar altını Hakem b. Ebi'l-Âs ailesine verilmesini Hz. Osman istemişti. Rivâyeti nakleden ilk râviye : "Yahut Mervân'a verdi" denilince O :

* **Humus** : Ganimetlerden devletin hissesi olarak beytülrnâle ayrılan 1/5'lik miktardır. Bkz : Mâverdi, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, Beyrut, 1985, s. 161; İsmet Kayaoglu, İslâm Kurumları Tarihi, 2. Baskı, Ankara, 1985, s. 79.

(48) İbn Kuteybe, el-Ma'ârif, s. 112.

(49) Belâzurî, Ensâb, V, 25-28.

* Bkz : Ahmet Önkâl, "İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", İslâmî Araştırmalar, C:VI, sayı: 3, Temmuz, 1992, s. 189.

(50) Ya'kûbî, Târihu'l-Ya'kûbî, Beyrut, 1992, s. 165-166.

* **Kınar** : Bir ağırlık ölçüsü birimidir. 1 kınar = 10.000 dinar = 42,33 kg altın idi. Bkz. Walther Hinz, İslâm'da Ölçü Sistemleri, Çev : Acar Sevim, İstanbul, 1990, s. 30.

"Bilmiyorum" diye cevap vermişti⁽⁵¹⁾. Zehebî ise, Hz. Osman'ın Mervân'a Mısır ve İfrikiyye ganimetinin 1/5'ini takdir ettiğine ilişkin Zührî'nin sözünü zikretmektedir⁽⁵²⁾.

Tüm bu sıraladığımız nakillerin yanında; bunların hatalı, eksik veya yanlış olduğunu ileri süren tarihçi ve araştırmacılar da vardır. Muhib et-Taberî, İfrikiyye ganimetinin beşte birinin Mervân'a hibe edilmesi ithamının hatalı olduğunu, bu olayın meşhûr rivâyetinin şu olduğunu zikretmektedir : "Hz. Osman, İbn Ebî Serh'i binlerce kişilik ordunun başında komutan olarak İfrikiyye bölgesine savaşmak için gönderdi. Müslümanların elde ettiği ganimetlerin 1/5'inden nakit olarak 500.000 dinarı ayırarak bunu Hz. Osman'a gönderdi. Beytül mâlin hakkı olan ganimetlerden geriye koltuk, döşeme, elbise gibi Medine'ye taşınması zor olan mallar kaldı. Mervân b. Hakem bu malları 100.000 dirheme satın aldı. Bu miktarın çoğunu nakit olarak ödedi, bir kısmı borç olarak kaldı. Hz. Osman'a İfrikiyye'nin fetih müjdesi ulaştı. Müslümanlar, İfrikiyye'de savaşan askerlere bir musibet ulaşmasından korkarak endişe içinde bekliyorlardı. Hz. Osman bu müjde karşılığında Mervân'ın kalan borcunu bağışladı. Halife, müjde getiren kimseye getirdiği müjdenin derecesine göre, beytül mâlden bir miktar bahşiş vermeye hak sahibidir."⁽⁵³⁾

Ebûbekr İbnu'l-Arabî ise, savaşta elde edilen ganimetin 1/5'ini halifenin kendi ichtihadiyle istediği yere harcayabileceği ve dilerse bir kişiye vermesinin câiz olduğuna dâir Mâlik ve bir grup ilim adamının görüşü olmasına rağmen, İfrikiyye ganimetinin beşte birinin tek bir kişiye verilmesi olayının doğru olmadığını ifade etmektedir⁽⁵⁴⁾. Çağdaş muhakkiklerden Muhibuddin el-Hatîb, bu olayda sahih olan şeyin, beytül mâle ait beşte birin beşte birinin Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e cihadına teşekkür olarak verilmesi olduğunu söylemektedir⁽⁵⁵⁾.

İbn Hacer Heytemî, İfrikiyye ganimetlerinden kalan koltuk ve hayvan gibi Medine'ye taşınması zor malları Mervân'ın 100.000 dirheme satın aldığını ve bunun çoğunu nakit olarak ödediğini zikretmekte, kalan kısmının ise fetih müjdesi olarak Hz. Osman tarafından affedildiğini ilave etmektedir⁽⁵⁶⁾.

(51) Taberî, Târih, V, 255.

(52) Zehebî, Târihu'l-İslâm (Ahdi'l-Hulefâi'r-Râşidin : Havâdis ve Vefeyât h. 11-40), thk : Ömer Abdüsselâm Tedmurî, 2. Baskı, Beyrut, 1997, s.432.

(53) Muhib et-Taberî, er-Rıyâdu'n-Nadira, III, 91.

(54) Ebûbekr İbnu'l-Arabî, el-Avâsım, s. 111-112.

(55) Muhibuddin el-Hatîb, el-Avâsım ta'lîkı, s. 111, dipnot : 123.

(56) İbn Hacer Heytemî, es-Sava'ıku'l-Muhrika, thk : A. Abdullah et-Türkî-Kâmil Muhammed

Çağdaş bazı araştırmalarda da Mervân'a ganimetin 1/5'inin verilmesiyle ilgili rivâyetler tenkid edilmektedir. Fetih müjdesiyle gelen kişiye bahşış vermenin halifenin haklarından olduğu, nitekim Hz. Ebubekir'in, Hâlid b. Velid'e değeri 100.000 (dirhem veya dinar) olan Hürmüzân'ın kalansuvasını bağışladığı ifade edilmektedir⁽⁵⁷⁾. Hâlid Muhammed Hâlid, Hz. Osman'ın Mervân'a bir seferde İfrikiyye humusunun tamamını verdiği şeklinde isyancıların ortaya attığı iddianın pis bir yalan olduğunu, halifenin Mervân'ın kızlarına düğün hediyesi olarak beytümâlden hediyeler vermesi gibi iddiaların da aynı şekilde aslının olmadığını öne sürmektedir⁽⁵⁸⁾.

Tâhâ Hüseyin⁽⁵⁹⁾ Mervân'ın ganimetin 1/5'inin 1/5'ini 100.000 veya 200.000 dinara satın aldığını, bedelinin bir kısmını ödediğini geri kalanının bağışlandığını söylemektedir. A. Muhammed Abdüllatif ise, İfrikiyye humusunun Mervân'a verilmesinin doğru olmadığı görüşündedir⁽⁶⁰⁾. Ömer Rıza Doğrul, Afrika ganimetlerinin Mervân'a verilmesi meselesinin aslı olmadığını ifade etmekte ve bunların sonradan uydurulduğu görüşünü savunmaktadır⁽⁶¹⁾.

Mervân b. Hakem'e Hz. Osman tarafından 15.000 dirhem atıyye verildiğine dair bazı rivâyetler de vardır. Buna göre Hz. Osman kendi akrabalarına bazı bahşışler verdi. Abdullah b. Halid b. Üseyd'e 50.000 dirhem, Mervân'a 15.000 dirhem bağışta bulundu. Müslümanlar bu tip bağışlara alışık değildi. Bu sebeple halk bu uygulamaları yadırgadı ve Hz. Osman'a şikayette bulundu. Halife daha sonra bu bağışları geri aldı⁽⁶²⁾. Aynı şekilde İbn Ebî Serh'e İfrikiyye fetihlerindeki komutanlığı ve üstün gayreti sonucu halife tarafından bağışlanan 100.000 dirhem daha sonra askerlerin hoşnutsuzluğu üzerine geri alındı⁽⁶³⁾.

Hz. Osman akrabalarına yaptığı yardımlar konusundaki ithamlara karşı şunları söylemektedir : "Benim aile ve akrabamı sevdiğimi, onlara mallar verdiğimi söylediler. Ben tüm müslümanlarla birlikte onların hukukunu gözetiyorum. Ben onlara her ne veriyorsam kendi malımdan veriyorum. Müslümanların malını ne kendim için, ne de bir başkası için helal saymıyorum. Ben Rasûlullah zamanında da, Ebûbekir ve Ömer dönemlerinde de kendi

el-Harrât, Beyrut, 1997, , I, 333.

(57) M. Sâdık Arcûn, el-Halifetu'l-Mufferâ, s. 131.

(58) Hâlid Muhammed Hâlid, Hulefâu'r-Rasûl, Beyrut, 1996, s.301-302.

(59) Tâhâ Hüseyin, İslâmiyyât : el-Fitnetu'l-Kübrâ (Osman), 5. Baskı, Beyrut, 1991, s. 753.

(60) A. Muhammed Abdüllatif, el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî, Kahire, 1984, s. 62.

(61) Ömer Rıza Doğrul, Asr-ı Saâdet, İstanbul, 1975, C:V, 319.

(62) İbn Tiktaka, el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye, Beyrut, trz, s. 97-98.

malımdan büyük miktarlarda atıyye veriyordum... Mülhidler ne derse desinler beytül mâle gelen mal ancak beştebirdir. Bunları hiçbir zaman kendim için helal görmedim. Allah (c.c.)'in malından bir kuruş veya daha fazlasına iltifat etmedim. Ben ancak kendi malımdan yiyorum."⁽⁶⁴⁾

Sonuç olarak, Hz. Osman'ın Mervân'a İfrikiyye ganimetinin 1/5'ini vermesiyle ilgili öne sürülen iddia sâbit değildir. Medine'ye taşınması zor olan malların Mervân tarafından satın alınması ve kalan bir miktar borcunun Hz. Osman tarafından zafer müjdesi olarak bağışlanması sözkonusudur. Dolayısıyla İfrikiyye seferinde ganimetten beytül mâlin hakkı olarak ayrılan 1/5'lik kısmın tamamının Mervân'a verilmesi olayının doğru olmadığı kanaatindeyiz. Ayrıca Hz. Osman'ın Mervân ve diğer bazı kişilere atıyye olarak verdiği paralar halkın hoşnutsuzluğu üzerine geri alınmıştır.

B) Fedek Arazisinin Mervân'a Verilmesi

Fedek, Hicaz bölgesinde Medine ile Hayber şehirleri arasında bir köy ismidir. Hayber'e daha yakın olan Fedek, Medine'ye iki veya üç günlük mesafedir⁽⁶⁵⁾. Fedek'te yahudiler oturmaktaydılar ve burada birçok hurmalık mevcuttu⁽⁶⁶⁾. Hayber'in fethi (7/628) sonrası yapılan görüşmeler sonucu Fedekli yahudiler, topraklarının yarısını Hz. Peygamber (S.)'e vermek, yarısı da kendilerinde kalmak şartıyla sulh anlaşması yaptılar⁽⁶⁷⁾. Fedek arazisi savaş yapılmadan fethedildiği için ganimet olarak müslümanlara dağıtılmadı. Çünkü müslümanlar at ve develerine binerek savaş için Fedek üzerine gitmemişlerdir. Rasûlullah (S.) Fedek arazisinin gelirini misafirlere, yolculara, kamu hizmetlerine⁽⁶⁸⁾, ayrıca ailesine sarfederdi⁽⁶⁹⁾.

Rasûlullah'a verilen ganimet konusundaki bir âyette Cenab-ı Hak (c.c.) şöyle buyurur : "Allah'ın onlardan elçisine verdiği ganimetlere gelince siz onun üzerine ne at, ne deve sürmediniz. Fakat Allah, elçilerini dilediği kimselere

⁽⁶³⁾ Taberî, Tarih, V, 356.

⁽⁶⁴⁾ Taberî, a.g.e., V, 356.

⁽⁶⁵⁾ Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân, Beyrut, trz, IV, 238; Muhammed Rızâ, Muhammed Rasûlullah, Mısır, 1971, s. 284; J. Schleifer, "Fedek", İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1964, IV, 537.

⁽⁶⁶⁾ İsmail Hakkı Atçeken, Hz. Peygamber'in Yahudilerle Münâbetleri, İstanbul, 1996, s. 145.

⁽⁶⁷⁾ Vakıdî, Kitâbu'l-Megâzî, thk : Marsden Jones, Beyrut, 1984, II, 706-707.

⁽⁶⁸⁾ İbn Hişâm, es-Sîratu'n-Nebeviyye, thk : Mustafa es-Sekkâ vd., Beyrut, trz, III, 368; Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, çev : Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s. 41.

⁽⁶⁹⁾ İbn Şebbe, Târihu'l-Medineti'l-Münevver, Beyrut, 1996, I, 120-121; Hüseyin Algül,

üstün getirir. Allah herşeyi yapabilir"⁽⁷⁰⁾. Rasûlullah'ın vefâtından sonra Fedek arazisi bazı ihtilaflara yol açmıştır. Hz. Fâtıma, halife Hz. Ebûbekir'e gelerek Fedek arazisini istemişti. Hz. Ebûbekir : "Biz Peygamberler miras bırakmayız. Bizim bıraktıklarımız ancak sadakadır" hadisini⁽⁷¹⁾ hatırlatmış ve bu araziye ona vermemişti⁽⁷²⁾. Bu konudaki farklı bir rivâyete göre; Hz. Fâtıma, Hz. Ebûbekir'e gelerek : "Rasûlullah Fedek arazisinin topraklarını bana verdi. Sen orasını bana ver" dedi. Hz. Fâtıma bu hususta kocası Hz. Ali'yi şahit gösterdi. Hz. Ebûbekir başka bir şâhit isteyince Rasûlullah'ın azatlısı Ümmü Eymen'i şahit gösterdi. Bunun üzerine Hz. Ebûbekir : "Ey Allah Rasûlünün kızı ! Sen bir şeyi ispat etmek için iki erkek veya bir erkek iki kadının şahitlik etmesinin gerekli olduğunu bilmiyor musun ?" deyince Hz. Fâtıma oradan ayrıldı⁽⁷³⁾.

Hz. Ömer, diğer yahudilerle birlikte Fedek yahudilerini de sürgün cezasına çarptırınca arazinin yarısının değeri olan 50.000 dirhemi ödedi. Böylece Fedek gelirinin yarısı beytül mâle geçti. Diğer yarısının geliri Hz. Peygamber dönemindeki gibi devam etti⁽⁷⁴⁾. Hz. Ömer, Fedek'i daha önce vefat eden Hz. Fâtıma'nın mirasçılarına vermek istediye de, Hz. Ali ile Hz. Abbas arasında anlaşmazlık çıktığı için arazi yine beytül mâle kaldı⁽⁷⁵⁾.

Hz. Osman döneminde Fedek arazisinin durumu hakkında iki farklı rivâyet sözkonusudur. Fedek arazisinin Mervân b. Hakem'e verildiğine dair az sayıda kaynakta bilgiler vardır. Buna karşılık Fedek arazisinin, Râşid Halifeler döneminde aynı statüyü koruduğunu ve bir değişiklik olmadığını ifade eden birçok kaynaktan söz etmek mümkündür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk dönem tarihçilerinden İbn Kuteybe, Hz. Osman'ın Rasûlullah (S.)'in sadakası olan Fedek'i Mervân b. Hakem'e iktâ olarak verdiğini iddia etmektedir⁽⁷⁶⁾. Diğer ilk dönem kaynaklarında ise Hz. Osman döneminde böyle bir olayın olmadığı, ancak Muâviye b. Ebî Süfyân (halifeliği 41-61/661-680) döneminde Fedek'in iktâ olarak Mervân'a verildiği ifade edilmektedir⁽⁷⁷⁾. Muâviye'nin hilafeti

"Fedek", DİA, İstanbul, 1995, XII, 294.

(70) K. Kerim, Haşr, 6.

(71) Buhârî, Meğâzi, 14; Müslim, Cihad, 49; Ebû Davud, İmâre, 19.

(72) İbn Şebbe, a.g.e., I, 122-126; Taberî, Târih, IV, 27.

(73) Belâzurî, Fütûh, s. 43; Kudâme b. Ca'fer, el-Harac ve Sina'atu'l-Kitâbe, şerh ve ta'lik: M. Hüseyin ez-Zübeydî, Bağdat, 1981, s. 259.

(74) Hüseyin Algül, a.g.m., DİA, XII, 294; Mustafa Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayri-Müslimler, 2. Baskı, İstanbul, 1989, s. 187.

(75) Hüseyin Algül, a.g.m., DİA, XII, 294.

(76) Bkz : İbn Kuteybe, el-Ma'ârif, s. 112.

esnasında Fedek arazisinin sadece Mervân'a değil, onun dışında Ömer b Affan ve Yezid b. Muâviye'ye de iktâ olarak verildiğine dâir bir bilgi de mevcuttur⁽⁷⁸⁾. Bu nakli doğru olarak kabul ettiğimiz takdirde, Fedek arazisinin Muâviye döneminde üç kişi arasında paylaştırıldığını gözden uzak tutmamamız gerekecektir.

İncelediğimiz kaynakların çoğunda Hz. Osman döneminde Fedek arazisi konusunda herhangi bir yeni uygulama olmadığı ve bu toprakların Muâviye döneminde iktâ olarak kişi veya kişilere verildiği açıkça ifade edilmesine rağmen, bazı son dönem araştırmalarında bu hususlara hiç temas edilmemesi gerçekten ilginçtir. Örnek vermek gerekirse, Ahmet Cevdet Paşa⁽⁷⁹⁾, Hz. Osman'ın Fedek arazisini hükümete ait mallardan sayarak mukataa yoluyla Mervân'a verdiğini hiçbir kaynak zikretmeksizin ifade eder. Yine günümüzdeki bazı çalışmalarda^{*} hiçbir tenkid, tahlil ve değerlendirmeye tâbi tutulmadan, diğer kaynaklarla karşılaştırma yapılmadan tek bir rivâyet esas alınarak genel hükümler ortaya konmakta, bu durum da sonuç olarak yanlış anlamalara yol açmaktadır.

Mantıkî olarak düşündüğümüzde, şayet Hz. Osman, Mervân'a Fedek arazisini vermiş olsaydı, Hz. Ömer döneminde bu toprakların yönetimi için aralarında anlaşmazlık çıktığı nakledilen Hz. Ali ve Hz. Abbas buna itiraz etmezler miydi? Böyle bir itiraz hiçbir kaynakta zikredilmiyor. İkinci bir nokta, yine Hz. Osman'ın Mervân'a bu araziye verdiğini kabul edecek olsak daha sonra halife olan Hz. Ali bunu derhal onun elinden almaz mıydı? Halbuki Hz. Ali'nin, Fedek konusunda ilk üç halifenin uygulanmasını devam ettirdiğini bilmekteyiz. Bu konuda Makrîzî şu noktaya dikkat çekmektedir: "Rasûlullah'a ait Fedek arazisinin durumu Râşid Halifeler döneminde aynen devam etti. Muâviye hilâfete geçince burayı Mervân b. Hakem'e iktâ olarak verdi. Mervân da burasını oğullarına hibe etti"⁽⁸⁰⁾ Muâviye dönemi sonrasında Ömer b. Abdülaziz (halifeliği 99-101/717-720) dönemine kadar Mervân'ın çocukları ve diğer Ümeyyeoğulları elinde kaldığı nakledilen Fedek, bu halife döneminde eski haline döndürülmüş ve Hz. Fatıma torunlarına verilmiştir⁽⁸¹⁾. Bu konuda farklı bir bilgiye göre; Hz. Ali'nin hilâfetinden sonra Fedek onun çocukları ve

(77) Taberî, Tarih, VI, 147; Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 260; Makrîzî, en-Niza' ve't-Tehâsum, s. 47.

(78) Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 260 (dipnot kısmı).

(79) Ahmet Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ, İstanbul, 1972, I, 277-278.

* Meselâ bkz: Adem Apak, a.g.m., s. 509.

(80) Makrîzî, a.g.e., s. 47.

torunlarına intikal etmiştir. Hz. Ali'den sonra Hz. Hasan, ondan sonra Zeyd b. Hüseyin ve Abdullah b. Hüseyin'in elinde kalan Fedek daha sonra Abbasoğullarının eline geçmiştir⁽⁸²⁾.

c) Mısır'a Gönderilen Mektup Olayı

Hz. Osman'ın hilafetinin son yılı (35/656) içinde meydana gelen isyan olayları sırasında sözkonusu edilen önemli olaylardan birisi de halifenin dilinden Mısır valisine bir mektup gönderilmesi hadisesidir. Mektup olayının Mervân b. Hakem'in bir tertibi olduğuna dâir bilgi veren tarihçilerin yanında, bu meselede karışık ve karanlık birçok nokta olduğunu öne sürenler, ilgili nakilleri tahlile tâbi tutup değerlendirmelerde bulunanlar da mevcuttur. Biz konunun daha iyi anlaşılması için her iki tarafın nakdettikleri bilgileri gözler önüne sermek istiyoruz. Öncelikle mektup olayıyla ilgili ilk dönem kaynaklarındaki rivayetleri karşılaştırmalı olarak ele alacağız.

35/656 yılında Mısır ve diğer bölgelerden yaklaşık 900 kişilik bir grup Medine'ye gelerek valilerinin icraatlarını şikayet etmişler ve bu kişilerin görevden azledilmesini istemişlerdi. Bu esnada Medine'de huzursuz bir ortam meydana gelmişti. Hz. Osman bir gün Hz. Ali'nin evine gelerek : "Bu karışıklığı yatıştırmak için bana yardım et"deyince Hz. Ali ona şöyle cevap vermişti : "Bu karışıklığın sebebinin ne olduğunu biliyor musun ? Bunlar hep Mervân b. Hakem, Saîd b. el-Âs, Abdullah b. Âmir ve Muâviye sayesinde olmuştur. Sen bu kişilerin sözünü dinliyor, bizimkini dinlemiyorsun." Hz. Osman : "Bundan sonra sizin sözünüzü dinleyeceğim" deyince Hz. Ali, Muhacir ve Ensâr'ın ileri gelenlerinden bir grup ile birlikte Mısır'dan gelen heyetin yanına gidip onlarla konuştu⁽⁸³⁾. Hz. Osman, Hz. Ali'nin aracılığıyla Mısır, Kûfe, Basra valilerini değiştireceğine dâir söz verince heyetler Medine'den ayrıldılar. Hz. Ali bu işe kefil olmuştu. Mısırlılar, isteklerini yerine getiren ve Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh yerine kendilerinin teklif ettiği Muhammed b. Ebîbekr'i Mısır valiliğine tayin eden Hz. Osman'dan memnun olarak yola çıktılar.

Yeni Mısır valisi Muhammed b. Ebîbekr ile beraber Mısır'a doğru giden heyet Medine'ye üç günlük mesafede bulunan bir bölgede oldukça hızlı koşan bir devenin üstünde siyah bir köleye rastladılar. Bu adam sanki birisini kovalıyor, ya da birisi kendini takip ediyordu. Mısırlılar'ın yanından geçti, biraz sonra geri döndü ve tekrar yanlarından geçti. Sanki onların dikkatini çekmek ister gibiydi.

(81) Bu konuda fazla bilgi için bkz : Kudâme b. Ca'fer, a.g.e., s. 260; Makrîzî, a.g.e., s. 47; Hüseyin Algül, a.g.m., DİA, XII, 294-295.

(82) M. Sâdık Arcûn, el-Halifetu'l-Mufterâ, s. 129.

Daha sonra grupta bulunanlara kötü sözler söyledi. Mısırlılar bu köleyi yakaladılar ve ona : "Sen kimsin ? Sende değişik bir hal var, ne istiyorsun?" diye sordular. O köle : "Ben halifenin kölesiyim, O beni Mısır'a gönderdi" deyince Mısırlılar'dan birisi Muhammed b. Ebîbekr'i göstererek: "İşte Mısır valisi bu kişidir" dedi. Köle ise : "Benim aradığım bu değil" dedi.

Muhammed b. Ebîbekr o köleyi sorguya çekti ve : "Sen kimin kölesisin?" diye sordu. O bir sefer : "Halifenin kölesiyim" derken, bir sefer de : "Mervân'ın kölesiyim" diye cevap verdi. Orada bulunanlardan birisi hizmetçinin Hz. Osman'a ait olduğunu tanıdı. Muhammed : "Sen kime gönderildin?" diye sorunca : "Mısır valisine" dedi. "Niçin gönderildin?" diye sorunca o : "Bir mektup götürüyorum" dedi. Muhammed mektubu isteyince köle mektubun üzerinde olmadığını söyledi. Mısırlılar kölenin üzerine aradılar ve bir su matarasından başka bir şey bulamadılar. Matarayı kırınca içinde bir mektup olduğunu gördüler. Bu mektupta şunlar yazılıydı : "Muhammed b. Ebîbekr ve falan falan kişiler sana geldikleri zaman onları öldür. Bu mektubu imha et. Yeni bir emrim gelinceye kadar işlerine devam et. Seni şikayet için bana gelenleri hapsed. İnşallah bu konudaki emrim sana ulaşacaktır."⁽⁸⁴⁾

Mektup metni ile ilgili farklı bir rivâyette ise, Medine'ye gelen bu grubun üyelerinin salbedilme, öldürülme, el ve ayakların kesilmesi gibi cezalara çarptırılmasının istendiği ifade edilmektedir⁽⁸⁵⁾. Mektubu okuyan Mısırlılar topluca Medine'ye geri dönmüşlerdi. Üçgün önce halifeden memnun bir şekilde yola çıkan Mısırlılar'ın tekrar geri dönmeleri halkı şaşırtmıştı. Nakledildiğine göre Mısırlılar, doğruca Hz. Ali'nin yanına gitmişler ve ona şunları söylemişlerdi : "Bizimle ilgili olarak şunları yazan Allah (c.c.) düşmanını görüyor musun ? Allah (c.c.) onun kanını helal kılmıştır. Haydi kalk, beraberce ona gidelim." Bu sözler üzerine Hz. Ali : "Allah'a yemin olsun ki sizinle beraber kalkıp gitmem" demişti. Heyette bulunanlar : "O halde bize neden mektup yazdın?" diye sorunca bu söze şaşırان Hz. Ali : "Vallahi size hiçbir mektup yazmadım" demişti. Mısırlılar birbirlerinin yüzüne bakarak : "Bu adam için mi savaşıyor, yoksa öbürüne mi kızılıyorsunuz" diyerek oradan ayrıldılar ve Hz. Osman'ın evine gittiler⁽⁸⁶⁾. Anlaşıldığına göre Hz. Ali ve diğer bazı Ashâb'ın dilinden

(83) Belâzürî, Ensâb, V, 59-69; Taberî, Târih, V, 367-368.

(84) İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 35-36; Belâzürî, Ensâb, V, 66-67; Suyutî, Târihu'l-Hulefâ, thk : M. Muiyiddin Abdilhamîd, Mısır, trz, s. 158.

(85) Taberî, Târih, V, 364, 386; İbn Hacer, el-Metâlibu'l-Â'liye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniyye, thk : Habiburrahman el-A'zamî, Kuveyt, 1973, IV, 284.

uydurma mektuplar yazılmakta ve bunlar çeşitli bölgelere gönderilerek muhâlif bir kitle oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Hiz. Ali'nin yanından ayrılan grup, Hiz. Osman'dan hesap sormak amacıyla onun evine gitmişlerdi. Bu kişiler Hiz. Osman'a : "Sen bizim hakkımızda şöyle söyle yazmışsın. Bu sebeple Allah (c.c.) senin kanını helal kıldı" demişlerdi. Hiz. Osman yemin ederek sözkonusu mektuptan haberi olmadığını bildirmiş ve: "Siz de bilirsiniz ki, birisinin diliyle başkası tarafından mektup yazılabilir ve başkası tarafından mühür kazanabilir" diye cevap vermişti.⁽⁸⁷⁾ Diğer bir rivâyete göre ise, Mısırlılar etraflarında toplanan halka yakaladıkları hizmetçi ve mektup olayını anlatınca Medineliler, bu mektubu yazdığını zannettikleri Hiz. Osman'a kızmışlardı. Durumun ciddiyetini kavrayan Hiz. Ali mektubu, hizmetçiyi ve deveyi alarak Ashab'dan bir grupla birlikte Hiz. Osman'ın yanına gitti. Hiz. Osman'a bu hizmetçi ve devenin kendisinin olup – olmadığını sorunca halife, bunların kendisine ait olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Hiz. Ali : "Bu mektubu sen mi yazdın?" diye sormuş, Hiz. Osman bu soruya şu şekilde cevap vermişti : "Hayır, Allah'a yemin olsun ki bu mektubu ben yazmadım, onun yazılması için emir vermedim. Bu mektupla ilgili hiçbir bilgim yoktur." Hiz. Ali : "Nasıl oluyor da senin hiçbir bilgin olmadan, hizmetçin senin devenle yola çıkıyor ve senin mührün olan bir mektubu taşıyor ?" diye sorunca Hiz. Osman tekrar yemin ederek önceki sözlerini tekrarlamıştı⁽⁸⁸⁾.

Hiz. Osman'ın yemin ederek mektup hadisesini reddetmesi üzerine Hiz. Ali ve Muhammed b. Mesleme : "O doğru söyledi" dediler. Hiz. Osman bu söz üzerine rahatladı. Mısırlılar : "O halde bunu kim yazdı ?" diye sorunca Hiz. Osman : "Bilmiyorum" dedi. Bunun üzerine orada bulunanlar, kendisinden habersiz böyle bir iş gerçekleştirilmesinden halifeyi sorumlu tuttular ve "Sen hilâfetten ayrıl" dediler. Hiz. Osman bunu kabul etmedi⁽⁸⁹⁾. Bazı kaynaklarda verilen bilgiye göre; Hiz. Osman'ın huzurunda bulunanlar mektubun yazısını dikkatlice inceleyince bunun Mervân'ın yazısı olduğunu tanıdılar. Buna göre valilerin görevden alınmasını içine sindiremeyen Mervân b. Hakem bir oyun hazırlayarak halifenin ağızından bir mektup yazarak altını Hiz. Osman'ın mührüyle mühürlemişti. Mervân, Hiz. Osman'ın kölesiyle bu mektubu Mısır'a göndermişti.

(86) Taberî, Târih, V, 365; Muhib et-Taberî, er-Riyâdu'n-Nadira, III, 59; İbn Hacer, a.g.e., IV, 284.

(87) Muhib et-Taberî, a.g.e., III, 60; İbn Hacer, a.g.e., IV, 284-285.

(88) Taberî, a.g.e., V, 387; İbn Hibbân, es-Sîratü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ, Beyrut, 1987, s. 514-515; Suyûtî, Târihu'l-Hulefâ, s. 158-159; Karamânî, Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fi't-Târih, thk : Fehmî Sa'd-Âhmed Hatîf, Beyrut, 1992, I, 297.

Bu durumdan halifenin hiç haberi yoktu. Hz. Ali ve beraberindeki kişiler halifeden Mervân'ı kendilerine teslim etmesini istemişlerdi. O esnada Mervân, halifenin evinde bulunuyordu. Hz. Osman, Mervân'ı öldürmelerinden çekindiği için onlara teslim etmedi. Buna kızan halk Hz. Osman'ın yanından ayrıldı. Orada bulunanlar, Hz. Osman'a kızarak aralarında şöyle konuşuyorlardı : "Osman'ın bu işi (mektup olayı), iyice araştırmamız için Mervân'ı bize vermedikçe kalplerimizden silinmeyecektir. Nasıl olur da Rasûlullah (S.)'ın Ashâb'ından birisinin öldürülmesini emreder ? Eğer mektubu Osman yazdıysa onu halifelikten azlederiz. Mervân, Osman'ın diliyle yazmışsa Mervân konusunda aramızdaki davaya bakarız."⁽⁹⁰⁾

Hz. Osman yemin ederek böyle bir mektup yazmadığını söyledikten sonra Muhammed b. Mesleme'nin : "O doğru söyledi. Bu iş Mervân'ın yaptığı bir iştir" dediği nakledilmektedir⁽⁹¹⁾. Hz. Osman'ın Mervân'ı isyancılara teslim etmemesi ve hilâfetten çekilmemesi üzerine Mısırlılar ve diğer bölgelerden gelen muhalifler onun evini kuşattılar. Daha sonra Hz. Osman'ın şehit edilmesine yol açan üzücü olaylar meydana geldi.

Şimdiye kadar İslam tarihi kaynaklarındaki mektup olayıyla ilgili farklı rivâyetleri teferruatlı bir şekilde ele aldık. Mektup hadisesi ve bu olayda Mervân'ın rolü konusunda çağdaş araştırmacılarından bir kısmı Mervân b. Hakem'i suçlu görmekte, sorumluluğu ona yüklemektedirler. Bir kısım yazarlar ise farklı görüşler öne sürmüşler ve mektup olayının aslının olmadığını, bunun isyancıların uydurması olduğunu öne sürmüşlerdir.

Günümüz araştırmacılarından Muhammed İsmail İbrâhim, Mervân b. Hakem'in Hz. Osman'ın evinde 40 gün kuşatılmasına yol açan habîs bir rol oynadığı görüşündedir⁽⁹²⁾. Ebû Zeyd Şelebî, Mervân'ın halife Hz. Osman'ın ağzından bir mektup yazdığını, mektubu onun mührüyle mühürlediğini ve Mısır valisine gönderdiğini söylemektedir⁽⁹³⁾. Abdülvehhab en-Neccâr ise, Hz. Osman'ın yapmadığı bazı işlerin kendisine mâledildiğini ifade etmekte ve Mısır'a gönderilen mektub olayını buna örnek vermektedir⁽⁹⁴⁾. Hasan İbrahim Hasan,

⁽⁸⁹⁾ Taberî, a.g.e., V, 387-388; İbn Ebi'd-Dem, et-Târihu'l-Muzalferî (et-Târihu'l-İslâmî, thk: Hâmid Zeyyân Gânim Zeyyân, Kahire, 1989, s. 165.

⁽⁹⁰⁾ Belâzurî, Ensâb, V, 67-68; Suyûtî, a.g.e., s. 159.

⁽⁹¹⁾ Muhammed b. Yahya b. Ebîbekr, et-Temhîd ve'l-Beyân, s. 133; Ahmed Zeki Safvet, Cemheratu Resâili'l-Arab, Beyrut, trz, I, 272-273.

⁽⁹²⁾ Muhammed İsmail İbrâhim, Advâ Târihiyye alâ Üsrati'n-Nebî ve Ehli'l-Beyt, Kahire, trz, s. 107.

⁽⁹³⁾ Ebû Zeyd Şelebî, el-Hulefâu'r-Râşidîn, Kahire, 1993, s. 189.

Mervân b. Hakem'in İbn Ebî Serh'e bir mektup yazarak Muhammed b. Ebîbekr'i katletmesini ve onunla beraber bulunan Muhacir ve Ensâr'ı tenkil etmesini yazdığını söylemektedir. Hz. Osman'ın böyle bir mektup yazmadığına dair yemin etmesi üzerine âsiler, katiplik görevinde bulunan Mervân b. Hakem'in kendilerine teslim edilmesini istediklerini, çünkü mektubu Mervân'ın gönderdiğine ilişkin deliller bulunduğunu da ilâve etmektedir⁽⁹⁵⁾. Ahmet Akbulut, mektup hadisesinin Mervân'ın bir oyunu olduğu görüşünü öne sürmekte⁽⁹⁶⁾, İbrahim Sarıçam da sözkonusu mektubu Mervân'ın yazdığının anlaşıldığını söylemektedir⁽⁹⁷⁾.

Mısır valisine gönderildiği öne sürülen mektup olayının aslının olmadığı, bunun uydurma olduğu ve bu olayla ilgili rivâyetlerde şüpheli noktalar bulunduğunu ifade eden klâsik dönem yazarları ve çağdaş araştırmacılar da mevcuttur. İlk dönem kaynaklarından başlayarak bu konudaki farklı görüşleri ana hatlarıyla sunmanın tarafsızlık ilkesi açısından önem arzettiği kanaatindeyiz.

Muhib et-Taberî, mektup olayı ile ilgili iddiaların bir itham olduğunu ifade eder ve uzun bir şekilde bu olayın aslının olmadığıyla ilgili görüşlerini sıralar⁽⁹⁸⁾. Ebûbekr İbnu'l-Arabî, mektup hadisesiyle ilgili bazı rivâyetlerde mektubu taşıyanın Hz. Osman'ın kölesi olduğunun zikredildiğini, halbuki bu kişinin beytül mâle ait deve çobanlarından birisi olduğunu ifade eder. Ayrıca Hz. Osman'ın isyancı gruba karşı savunmasını nakleder⁽⁹⁹⁾. İbn Teymiyye mektup olayıyla ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır : "Hz. Osman'ın ağızından bir mektup uydurularak Mısır heyetinin öldürülmesinin istendiği söylendi. Bu mektup yolda yakalandı. Hz. Osman bunu inkar etti. Bazıları bu iş için Mervân'ı itham ettiler ve onun kendilerine teslimini istediler. Hz. Osman, Mervân'ı teslim etmedi. Bu onun takdiridir... Suç işleyen birisi olarak Mervân'ın te'dib edilmesi, cezasının geciktirilmesi sözkonusu olabilir. Kan dökmek ise büyük bir iştir... İlim sahibi herkes bilir ki, Hz. Osman, Muhammed b. Ebibekr ve benzerlerini öldürme emrini verecek birisi değildir."⁽¹⁰⁰⁾

(94) Abdülvehhab en-Neccâr, el-Hulefâu'r-Râşidün, Beyrut, trz, s. 335.

(95) Hasan İbrahim Hasan, Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi, çev : İsmail Yiğit – Sadreddin Gümüş, 2. Baskı, İstanbul, 1987, II, 36.

(96) Ahmet Akbulut, Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri, İstanbul, 1992, s. 181.

(97) İbrahim Sarıçam, Emevî-Haşimî Mücadelesi, Ankara, 1997, s. 243.

(98) Muhib et-Taberî, er-Riyâdu'n-Nadîra, III, 88-91.

(99) Ebûbekr İbnu'l-Arabî, el-Avâsım, s. 119-120.

(100) İbn Teymiyye, Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye, III, 188-190.

İbn Haldûn, Hz. Osman dönemi olaylarını değerlendirirken Basra, Kûfe, Şam ve Mısır bölgelerindeki halkın çoğunun kaba kişiler olduğunu, Rasûlullah'ın meclisinde çokca bulunan insanlar olmadığını söylemektedir. Aşağı sınıflardan bir topluluğun Medine'ye gelip halifeyle görüştüktan sonra isteklerinin yerine getirileceğini dair söz alıp bir süre için Medine'yi terk ettiklerini zikreden İbn Haldûn, daha sonra bu grubun sahte, uydurma bir mektupla geri döndüğünü ifade etmektedir. Hz. Osman'ın yemin ederek bu iddiayı reddetmesi üzerine isyancıların halifeden katibi Mervân'ı istediklerini söyleyen İbn Haldûn, Mervân'ın böyle bir mektup yazmadığına ilişkin yemin ettiğini nakletmektedir. Bu yemin üzerine Hz. Osman: "Bu konuda bundan fazla yapılacak bir şey yoktur" diyerek Mervân'ı teslim etmemiştir⁽¹⁰¹⁾.

Çağdaş yazarlardan bir kısmı, Hz. Osman'ın son dönemlerindeki fitne olaylarında Abdullah b. Sebe ve grubunun faaliyetlerine dikkat çekmektedirler⁽¹⁰²⁾. Bir kısmı ise mektup olayıyla ilgili rivâyetlerdeki ve özellikle mektubun muhtevastındaki farklılıkları dile getirmektedirler⁽¹⁰³⁾. Muhammed Hudarî, mektup olayıyla ilgili kafa karıştıran bazı noktalara temas ettikten sonra bu konuda Mervân'a yöneltilen töhmetin sâbit olmadığını ilave etmektedir⁽¹⁰⁴⁾. Bir başka yazar, Mısırlılar'ın ülkelerine dönmesinden sonra Medine'de Haricî-Sebeî grubun liderlerinden Eşter en-Nehaî ve Hakîm b. Cebele'nin kaldığını, bu iki kişinin bir tuzak hazırlayarak halifenin ağzından böyle bir mektup yazdığını iddia etmektedir⁽¹⁰⁵⁾.

Tâhâ Hüseyin mektup olayıyla ilgili yorumunda şunları söylemektedir: "Hz. Osman'ın müslümanlara böyle bir tuzak kurması asla ma'kul ve makbul değildir. Mervân b. Hakem'in, halifenin ağzından böyle bir mektup yazması, onun mührüyle mühürleyip halifenin kölesi ve devesiyle göndermeye cüret etmesi de ne ma'kul, ne de makbul değildir"⁽¹⁰⁶⁾. Sabri Hizmetli de benzer

(101) İbn Haldûn, Mukaddime, Beyrut, 1993, s. 169.

(102) Meselâ bkz: M. Seyyid el-Vekil, el-Ümeviyyûn beyne'ş-Şark ve'l-Garb, Dimeşk-Beyrut, 1995, I,299-300.

(103) Muhammed Rızâ, Zinnüreyn Osmân, s. 172-174; Tâhâ Hüseyin, el-Fitnetu'l-Kubrâ, s. 817.

(104) Muhammed Hudarî, İtmamu'l-Vefâ fi Sireti'l-Hulefâ, el-Mansûra, trz. s. 158.

(105) Salah Abdülfettah Halidî, el-Hulefâu'r-Râşidûn Beyne'l-İstihlâf ve'l-İstişhâd, Dimeşk-Beyrut, 1995, s. 163-166.

(106) Tâhâ Hüseyin, el-Fitnetu'l-Kubrâ, s. 818.

görüşleri öne sürerek mektubu yazan ve gönderenin Mervân olmadığını ifade etmektedir⁽¹⁰⁷⁾.

Mektup olayıyla ilgili öne sürülen bazı şüpheli, karanlık noktaların varlığı tartışma konusu olmuştur. Bu noktaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

I) Hz. Osman veya bir başkasının muhtevâsında gelen kişilerin öldürülmesini veya hapsedilmesini emreden bir mektup yazması ma'kul değildir. Hz. Osman'ın kendi kararını nakzetmesi, Mervân veya bir başkasının böyle korkunç bir işe cür'et etmesi uzak bir ihtimal olarak gözükmemektedir⁽¹⁰⁸⁾.

II) İsyancı grup daha önce de Hz. işe, Hz. Ali, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in ağzından uydurma mektuplar yazmışlardı⁽¹⁰⁹⁾. Bu mektuplarda insanlar Hz. Osman'ı hilafetten uzaklaştırmak ve onu öldürmek için Medine'ye çağırıyordu. Dolayısıyla mektup olayında fitneci bir grubun rolü gözden uzak tutulmamalıdır⁽¹¹⁰⁾.

III) Mısırlılar'ın yolda yakaladıkları kölenin şüpheli hareketleri dikkat çekmektedir. Kafileyi bir geçiyor, bir geri kalıyor ve sanki dikkatlerini çekmek için özel gayret gösteriyor. Halbuki böylesine önemli bir mektubu taşıyan kişinin kimseye görünmeden yol alması, Mısırlılar'a gözükmemek için çok dikkatli davranması gerekmez miydi?

IV) Hz. Osman'ın veya Mervân'ın, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e mektup göndermeleri mantıklı değildir. Çünkü bu kişi, Mısırlılar Medine'ye doğru yola çıktıktan sonra halifeye mektup yazarak Medine'ye gelmek için izin istemiş ve Hz. Osman da ona izin vermişti. Dolayısıyla yola çıkıp Medine'ye doğru gelen eski valiye mektup gönderilmesi söz konusu olamaz.⁽¹¹¹⁾

V) Söz konusu mektubu bulanlar Mısırlılar idi. Ancak isyancıların tamamı (Basralı ve Küfeliler de) aynı anda geri döndüler. Gerek Hz. Ali, gerekse Muhammed b. Mesleme bu gruplara aynı anda nasıl geri geldiklerini sormuşlardı. Bunlar net bir cevap verememişlerdi. Bunun üzerine Hz. Ali:

(107) Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", AÜİFD, Ankara, 1985, XXVII, 155-156.

(108) M. Sâdık Arcûn, el-Halîfetu'l-Müfterâ, s. 120.

(109) İbn Kesîr, el-Bidâye, VII., 175.

(110) Hâlid Muhammed Hâlid, Hulefâu'r-Rasûl, s. 322.

(111) Muhibbuddin el-Hatîb, Ebûbekr İbnu'l-Arabî'nin el-Avâsım'ına talîkı, s. 120, dipnot 142; A.M. Abdüllatif, a.g.e., s. 56.

"Bu iş Medine'de planlanmış bir iştir" demişti⁽¹¹²⁾. Bazı çağdaş yazarlar, fitneci bir grubun Mısırlılar, Küfeliler ve Basralılar Medine'den ayrılmadan önce Medine'ye tekrar dönebilmek için mektup olayını tezgahladığını öne sürerler⁽¹¹³⁾. Bu konuda Ahmet Çelebi'nin⁽¹¹⁴⁾ şu değerlendirmesi dikkat çekmektedir: "Kızgın ve öfkeli gruplar Medine'de Hz. Ali ve Hz. Osman'ın konuşmaları sonucu razı olup geri döndüler. İbn Sebe' yenildiğini, yıllarını vererek başardığı bir planın sonuçsuz kalmak üzere olduğunu anladı. Bunun üzerine derhal yeni bir hile peşine düştü. Bu seferki tuzak mektup hadisesiydi... Kesinlikle anlaşılıyor ki, bu İbn Sebe'nin hazırladığı bir plandı, sönmek üzere olan başkaldırı hareketine yeni bir canlılık kazandırmak maksadını güdüyordu".

Mahmud Şâkir⁽¹¹⁵⁾ ve Ömer Rıza Doğrul⁽¹¹⁶⁾ da mektup olayıyla ilgili rivayetlerde karanlık noktalar bulunduğunu, bu olayın bir hile ve tuzaktan ibaret olduğunu ifade ederler. Mervân'ın uydurma bir mektup göndermesi olayının doğru olması durumunda onun Hz. Osman'ın yanında ölüncüye kadar kalmasının mümkün olamayacağı hususuna dikkat çekerler.

Hz. Osman'ın hilâfetinin son yılı içinde meydana gelen bazı iç olaylar, karışıklıklarla ilgili kesin hükümler ortaya koymanın zorluğu kendini göstermektedir. Hz. Osman'ın isyancı gruplar tarafından kuşatılmasından az önce meydana gelen Mısır'a mektup gönderilmesi olayı da tam olarak vuzûha kavuşmayan hadiselerdendir. Bir kısım çağdaş araştırmacıların da ifade ettiği gibi⁽¹¹⁷⁾, fitne olaylarını yöneten ve insanları kışkırtan bir gizli elin mevcûdiyeti kendisini hissettirmektedir. Her ne kadar Abdullah b. Sebe'in kimliği, gerçekten o dönemde böyle birisinin yaşayıp-yaşamadığı tartışma konusu ise de, İbn Sebe zihniyetindeki kişilerin varlığı söz konusudur. Ancak tüm suçu bu tipteki insanlara yükleyip, idarecilerin ve o dönemdeki halkın hiç kabahatinin olmadığını söylemenin uygun olmadığını düşünüyoruz. Aynı şekilde meseleye tek taraflı bakıp, mektup olayında olduğu gibi tüm sorumluluğu Mervân b. Hakem'e yüklemenin de insaf ölçülerini zorladığı kanaatindeyiz. Elbette Mervân b. Hakem'in bazı hataları olmuş ve zaman zaman Hz. Osman onun yanlışlarını

(112) Yusuf el-İşş, ed-Devletü'l-Ümeviyye, 3. Baskı, Dimeşk, 1994, s. 72; M. Sadık Arcûn, a.g.e., s. 123.

(113) Yusuf el-İşş, a.g.e., s. 72; M. Salih Ahmed, Faslu'l-Hitâb, s. 79-80; A. Muhammed Abdullatif, a.g.e., s. 55-56; M. Sâdik Arcûn, a.g.e., s. 123; Yaşar Kutluay, İslam ve Yahudi Mezhepleri Tarihi, Ankara, 1965, s. 38.

(114) Ahmet Çelebi, Örnek Halifeler Dönemi, s. 64-65.

(115) Mahmud Şâkir, Dört Halife, Çev: Ferit Aydın, İstanbul, 1994, s. 345.

(116) Ömer Rıza Doğrul, Asr-ı Saadet, V, 342-343.

düzeltilmiştir. Bizim dikkat çekmek istediğimiz nokta, bazı tarihçilerin konulara yaklaşımı ve bakış tazındaki eksikliklerdir. Yoksa söz konusu olan Mervân b. Hakem'in temize çıkarılması veya yerin dibine batırılması değildir. Bu açıdan araştırmamızın başından itibaren tek tarafı değil, farklı rivayet ve görüşleri aksettirerek geniş bir perspektif içinde konuları ele almaya çalıştık.* Mektup olayı da kişinin bakış açısına göre değişik yorumlara götürebilen hadiselerdendir. Bu konuda Hz. Osman'ı ve Mervân'ı suçlu görmek isteyenler, Abdullah b. Sebe' ve grubunu sorumlu görmek isteyenler, Hz. Osman ve Mervân'ı suçsuz görmek isteyenler için de yeterli dökümanlar mevcuttur. O halde olayı tek bir kişi ve grubun üzerine yıkmak yerine, meseleye bütüncül bir yaklaşımla tarafların belli oranlarda sorumluluğunun olduğunu söylemek mümkündür.

d) Mervân'ın Ashâb-ı Kirâm'a Karşı Tavrı:

Hz. Osman döneminde katiplik görevini yürüten ve Medine'de halifenin yardımcısı olarak bulunan Mervân b. Hakem'in Ashâb-ı Kirâm'a karşı olumsuz bazı tavırlar gösterdiği, başta Hz. Ali olmak üzere Ashâb'ın ileri gelenleriyle münakaşalara giriştiği konusunda bilgiler mevcuttur. Bu hususta İbn Sa'd, Mervân'ın Ashâb ile iyi geçinmediğini ve onlarla çekişmeye girdiğini ifade etmektedir.⁽¹¹⁸⁾ Mervân o sıralarda 30 yaşlarında hırslı, idarede söz sahibi olmak isteyen, fazla tecrübesi olmayan birisiydi. Dolayısıyla gerek Hz. Osman'ın huzurunda, gerekse başka mekanlarda hemen öne atılıyor ve birşeyler konuşmak istiyordu. Zaman zaman Hz. Osman ona engel olmuşsa da, bu her an mümkün olamıyordu. Mervân'ın bu konuşmaları ve serbest tavırları Ashâb'ın ileri gelenlerini üzüyordu.

Örnek vermek gerekirse, bir gün Hz. Osman'ın huzurunda onun bazı icraatları müzakere ediliyordu. Hz. Ali ve diğer bazı kişilerle konuşan Hz. Osman daha sonra minbere çıkarak halka bir konuşma yaptı. Konuşmasında idâri bazı hatalara temas ederek istiğfar etti. Hz. Osman'ın konuşması bittikten sonra Mervân ayağa kalkarak: "Eğer isterseniz vallahi sizinle bizim aramızda kılıcı hakem tayin edelim" diye konuştu. Bu söze kızan Hz. Osman ayağa kalkarak: "Sus, konuşma! Beni Ashâbımla başbaşa (rahat) bırak! Niçin bu

⁽¹¹⁷⁾ Yusuf el-İşş, a.g.e., s.76; Sabri Hizmetli, a.g.m., AÜİFD, XXVII, 160-161.

* Tarihi olaylara objektif bir biçimde bakmak ve subjektiflikten kaçınmak gerektiği konusunda geniş bilgi için bkz: Ahmet Önkal, a.g.m. İslâmî Araştırmalar, C: VI, sayı:3, s.189-191, 197; İrfan Aycan-Mahfuz Söylemez, İdeolojik Tarih Okumaları, Ankara, 1998, s. 10-14.

⁽¹¹⁸⁾ İbn Sa'd, Tabakât, V, 36.

şekilde konuşuyorsun? Ben sana konuşmamanı söylemedim mi?!" demiş ve Mervân'ı azarlamıştı⁽¹¹⁹⁾.

Yine bir defasında Hz. Osman meşicidde duygusal bir konuşma yaparak hem kendisi ağlamış, hem de dinleyenleri ağlatmıştı. Bu konuşmadan sonra evine dönen Hz. Osman, evde bulunan ve konuşmayı dinlememiş olan Mervân'la bir şeyler konuşmuştu. Hz. Osman'ın konuşmasından etkilenen halk, insan seli halinde onun kapısına yığılmıştı. Hz. Osman, Mervân'a: "Çık ve onlarla konuş, çünkü ben onlarla konuşmaktan utanıyorum" demişti. Bunun üzerine Mervân kapıya çıktı. Halk birbirinin üzerine çıkmış bir haldeydi. Hz. Osman'ın konuşmasını dinlememiş olan Mervân onlara tehditkâr ve ters bir konuşma yaptı: "Ne bu haliniz? Sanki siz yağma için gelmiş gibisiniz. Siz bizim hükümrânlığımızı elimizden almak istiyorsunuz. Haydi çekilip gidin, evlerinize geri dönün. Vallahi biz hükümümüz altındakilere mağlup olmayız". Bu konuşma üzerine insanlar üzgün bir şekilde geri döndüler. Bir kısmı Hz. Ali'ye gidip olanları anlattı.

Hz. Ali bu olaya sinirlendi ve doğruca Hz. Osman'ın yanına giderek şunları söyledi: "Ben meseleyi yatıştırmak için uğraşıyorum, Mervân yeniden işleri bozuyor. Sen Rasûlullah (S.)'in minberine çıkarak bizzat halka teminat verdin. Daha sonra Mervân kapıya çıktı ve halka kötü sözler söylemeye başladı, senin kapında onlara eziyet etti"⁽¹²⁰⁾.

Çağdaş yazarlardan birisi⁽¹²¹⁾, Mervân'ın bu konuşmayı Medineliler'e değil de, 35/656 yılında Medine'ye gelen Mısır, Basra ve Kûfe heyetine yaptığını ifade etmektedir. Gerçekten de Taberî'de bunu destekleyen bilgiler mevcuttur⁽¹²²⁾. Ancak muhatap kim olursa olsun Mervân'ın bu şekilde konuşmasını tasvip etmek mümkün değildir. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin yatıştırmaya, söndürmeye çalıştığı fitne ateşini körükleyici hareketler yapan Mervân, Muhammed b. Mesleme'den nakledilen bir rivâyete göre, Mısırlı isyancı grup Medine'ye gelip Hz. Osman ile görüşmek için izin isteyince Hz. Osman'a: "Bana müsaade et,

(119) Taberî, Târih, V, 345-346; Muhammed b. Yahyâ b. Ebibekr, et-Temhîd ve'l-Beyân, s. 66-67; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Ümem, Beyrut, 1992, V, 45.

(120) Taberî, Târih, V, 374, Ayrıca bkz: Mevdûdî, Hilâfet ve Saltanat, çev: Ali Genceli, İstanbul, trz. s. 481.

(121) Adnan Muhammed Mülhim, el-Muerrihûne'l-Arab ve'l-Fitnetu'l-Kübrâ, Beyrut, 1998, s. 113.

(122) Taberî, a.g.e., V, 374-375.

onlarla uygun bir şekilde ben konuşayım" demişti. Hz. Osman ise: "Allah (c.c.) dışlarını döksün, çık huzurumdan. Bu konuda senin konuşacağın bir şey yok" diye cevap vermişti⁽¹²³⁾.

Hz. Ali başta olmak üzere diğer bazı kişiler Hz. Osman'ı, Mervân b. Hakem ve diğer bazı idareciler konusunda uyarmışlardır. Daha önce de zikrettiğimiz gibi, Hz. Ali, isyancı gruplar Medine'ye geldiklerinde kendisinden yardım isteyen Hz. Osman'a: "Tüm bu olup bitenler Mervân b. Hakem, Said b. El-Âs, İbn Âmir ve Muâviye'nin yaptığı işler sebebiyledir. Sen onlara itâat ettin ve sözlerini dinledin, benim sözümü dinlemedin" demiştir⁽¹²⁴⁾. Hz. Osman'ın hanımı Nâile, Mervân ile ilgili olarak halifeyi ikaz etmiş ve Mervân'a tâbi olursa kendi ölümünü hazırlamış olacağını, Mervân'ın halk nezdinde itibarı olmadığını söylemiştir⁽¹²⁵⁾.

Mervân b. Hakem ile Hz. Ali arasında geçimsizlik ve tartışmaların arka planında, Hz. Osman tarafından Taif'te sürgünde bulunan Hakem b. Ebi'l-Âs'ın Medine'ye getirilmesi olayına karşı çıkan Hz. Ali'nin bu hareketinin Mervân tarafından unutulmadığının yattığı öne sürülür. Yine Ebûzer'in Rebeze'ye mecburî ikâmete gönderilmesi olayında Hz. Ali, Ebû Zer'e yolculuk esnasında refakat etmek istemişti. Buna karşı çıkan Mervân ile Hz. Ali arasında sert tartışmalar çıkmıştı. Hatta bu bu olay Hz. Osman'la Hz. Ali'nin arasını da açmış, daha sonra araya giren kişiler bu ikisini barıştırmışlardı⁽¹²⁶⁾. Bu tavırları ve fevrî hareketleri halife ile Ashab'dan bazılarının arasını açmaktaydı. Hz. Osman sık sık Mervân'ı ikaz etmekle beraber, her zaman onun sözlerini ve hareketlerini kontrol edemiyordu.

Belâzurî, Hz. Osman ile Ka'bu'l-Ahbâr arasında bir konuda münakaşa olduğunu ve bu esnada Ka'b'ın Hz. Osman'a bir şeyler söylediğini nakleder. Bunun üzerine orada bulunan Mervân: "Senin yumuşaklığından istifade ederek bu şekilde cür'etli sözler söylüyorlar" deyince Hz. Osman, Ka'b'a 20 kırbaç vurulmasını emretmişti⁽¹²⁷⁾. Bu rivâyetin incelediğimiz diğer kaynaklarda bulunmaması ve müellifin Şiî temayülü gözden uzak tutulmamalıdır. Yine tartışmalı bir konu olan Ammâr b. Yâsir'in dövülmesi olayında Mervân'ın Hz. Osman'ı tazyik ettiğine dair İbn Kuteybe'ye nisbet edilen "el-İmâme ve's-Siyâse"

(123) Taberî, a.g.e., V,386.

(124) Taberî, a.g.e., V, 367-368.

(125) Taberî, a.g.e., V, 373; İbn Kesir, el-Bidâye, VII, 173.

(126) Belâzurî, Ensâb, V,30, 54; İbrahim Sarıçam, Emevî-Haşimî Mücadelesi, s. 237-239.

(127) Belâzurî, a.g.e., V, 42.

de bazı bilgiler vardır⁽¹²⁸⁾. Ammar ve Ka'b'ın dövülmesi olayıyla ilgili farklı rivâyetler ve bunların mevsûkiyetiyle ilgili tartışmalara girecek değiliz⁽¹²⁹⁾. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, bu olaylar tarihçilerin ittifakla kabul ettiği hadiseler değildir. Söz konusu rivayetlerde sahih olmayan noktaların varlığı tartışıla gelmiştir. Üstelik bu rivâyetlerin sadece Belâzurî ve İbn Kuteybe'nin eserlerinde zikredilmesi dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak Mervân b. Hakem, Hz. Osman'ın yumuşaklığından istifade ederek idarî konularda pervasız bazı hareketlere girişmiş, Ashab'ın ileri gelenleriyle tartışmış ve bu tavırlarıyla belli bir kesimin tepkisini çekmiştir. Hz. Osman, gerek bazı kişilerin ikazları, gerekse bizzat kedisinin gördüğü yanlışlıkları ve Mervân'ın olumsuz tavırlarını gidermek için uğraşmışsa da yeterli olmamıştır. Mervân'ın, Ashâb'ın iler gelenlerine karşı olumsuz tavırları ve bazı küçümseyici hareketleri Medine'deki müslümanları rencide etmişti.

35/656 yılında Mısır, Basra ve Kûfe'den gelen muhâlif gruplar Medine'de idareyi kontrol altına alarak halife Hz. Osman'ın evini kuşatmışlardı. Muhasara esnasında Hz. Osman hiç kimsenin kan dökmemesini istemişti. Hz. Osman'ın kapısında onu korumak üzere bulunanlar arasında Mervân b. Hakem ön saflarda bulunuyordu Mervân'dan başka Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Selâm, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Hüreyre, Zeyd b. Sâbit, Muğire b. Ahnes, Muhammed b. Hâtib ve bir grup insan mevcuttu. Muhasara boyunca bu kişilerle birlikte Mervân, canla başla Hz. Osman'ı korumuştur. Hz. Osman'ın şehit edildiği gün olan Yevmu'd-Dâr'da yaralananlar arasında Mervân da bulunuyordu⁽¹³⁰⁾. Nakledildiğine göre Mervân atılan oklarla başından yaralanmıştı⁽¹³¹⁾. İsyancılar Hz. Osman'ı katletme cüretini göstermişlerdi ve böylece asırlar boyu devam edecek fitnenin kapısı açılmış oldu.

Hz. Osman şehit olduktan sonra Hz. Ali orada bulunanlara çok kızdı. O sırada önüne çıkan Talha b. Ubeydullah: "Osman, Mervân'ı onlara verseydi onu öldürmezlerdi" dedi. Hz. Ali bu söze şu cevabı verdi: "Mervân'ı dışarı çıkarıp verseydi hükümet onun suçunu sabit bulmadan (yargılanmadan) onu

(128) İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, I, 31-32.

(129) Bu konudaki rivâyetler ve yorumlar için bkz: İbn Kuteybe, a.g.e., I, 31-32; Belâzurî, a.g.e., V, 42; Ebûbekr İbnu'l-Arabî, el-Avâsım, s. 78-79; Adnan Muhammed Milhm, a.g.e., s. 126-127.

(130) İbn Sa'd, Tabakât, V, 36; Temîmî, Kitâbu'l-Mihen, thk: Yahya Vehib el-Cebbûrî, 2. Baskı, Beyrut, 1988, s. 89; Muhib et-Taberî, er-Riyâdu'n-Nadira, III, 71.

(131) Belâzurî, Ensâb, V, 126; Suyûtî, Târihu'l-Hulefâ, s. 160.

öldürecektiniz"⁽¹³²⁾. Hz. Ali bu sözüyle, isyancı gruba Mervân'ı teslim etmeyen Hz. Osman'ın bu kararını desteklediğini söylemiştir. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle iç problemler çözülmemiş, bilakis yıllarca sürecektir yeni karışıklıklara davetiye çıkarılmıştır. Böylece Râşid Halifeler döneminin üçüncü halkası olan Hz. Osman devri, halifenin şehit edilmesi ve dahilî çalkantılarla kapanmış oldu.

SONUÇ

Hz. Osman döneminin son yılları içinde meydana gelen dahilî karışıklıkların sebepleri konusunda tarihçiler görüş birliği içinde değillerdir. Bir kısım tarihçiler tamamen Hz. Osman'ı ve onun valileriyle, katibi olan Mervân b. Hakem'i sorumlu görmüşlerdir. Diğer bir grup ise Abdullah b. Sebe' ve fitneci bir oluşumdan bahsetmekte, idarenin hiçbir kusuru olmamasına karşılık bu gurubun iftiralalarıyla fitne olaylarının ortaya çıktığı görüşünü ortaya atmaktadır. Hz. Osman dönemi, ilk dönem İslâm tarihinin en nazik devrelerinden birisidir. Bu dönemdeki olayların ve bu olayları nakleden tarihçilerin bilgilerinin çok iyi tahlil edilmesi gerekir. Ön yargılı bakış, mezhep ve meşrep tarafgirliği, subjektif düşünceler tarihî olayları olduğu gibi anlamamızı engellemektedir. Dolayısıyla Hz. Osman dönemindeki iç olayları değerlendirirken tek taraflı değil, farklı yönleriyle ve kuşatıcı bir bakış açısına ihtiyaç hissedilmektedir. Bu dönemdeki olaylarda Hz. Osman'ın idarî nüfûzunun eksikliği ve yumuşak huyluluğu, valilerin idarî icraatlarındaki yanlışlıklar, değişen nesil ve dünya sevgisinin artması, fetihler sonucu toplumsal refahın yükselmesiyle beraber bazı kesimlerin ganimetten yeterince pay alamadıkları iddiası, Emevî-Hâşimî rekabeti, fitneci bir grubun varlığı vb. sebepler rol oynamıştır. Dînî ve siyâsî faktörlerin yanında sosyal ve iktisâdî faktörlerin de etkili olduğu kanaatindeyiz.

Bu dönemde halifenin kâtibi olan Mervân b. Hakem'in iç olaylardaki rolü ve konumuna aynı bakış içerisinde baktığımızda şunları söylemek mümkündür: Mervân b. Hakem, Hz. Osman döneminde idarede etkin bir şekilde görev almış ve halifenin yardımcılığını üstlenmiştir. Hz. Osman'ın yaşlılığı, yumuşaklığı, akrabalarına karşı aşırı bağlılığı gibi sebepler Ümeyyeoğullarını idarede faal bir noktaya getirmiştir. Bunun sonucunda insanların hoşlanmadığı bazı icraatlar meydana gelmiş, Hz. Osman gerek Medine'ye gelen heyetleri dinleyerek ve gerekse bazı valilerini görevden alarak problemleri hafifletmeye

(132) İbn Hıbbân, es-Sıra, s. 520.

çalışmıştır. Mervân b. Hakem ise, Hz. Osman'ın son anına kadar yanında kalmış ve isyancı gruba karşı bir grup gönüllü ile birlikte onu korumaya çalışmıştır. Hz. Osman'ın Mervân'a ganimetten pay vermesi, Fedek arazisini ona tahsis etmesiyle ilgili bazı iddiaları inceledik ve bunların sabit olmadığını tespit ettik. Hz. Osman'ın diğer bazı kişilerle birlikte Mervân'a vermiş olduğu atıyye, bu tip bağışlara alışık olmayan halkın tepkisini çekince halife tarafından geri alınmıştır. Hz. Osman'ın dilinden Mısır'a gönderilen mektup olayıyla ilgili yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda bu konuda birçok şüpheli ve karanlık noktalar bulunduğunu, bu olaydaki sorumluluğu Mervân'a veya Abdullah b. Sebe' liderliğindeki Haricî-Sebeî gruba yüklemekle meselenin tam olarak çözülemeyeceğini düşünmekteyiz. Bunun dışında Mervân, gençliği ve hırslı tabiatı sonucu Ashâb-ı Kirâm'ın ileri gelenleriyle iyi geçinmemiş ve başta Hz. Ali olmak üzere onlarla sık sık münakaşa etmiştir. Hz. Osman tarafından uyarılmasına ve bazen azarlanmasına rağmen bu huyundan vazgeçmemiş, hemen her konuda öne atılarak kendi fikrini söylemiş ve idârî nüfuzunu hissettirmeye çalışmıştır.

İbn Teymiyye, Hz. Osman dönemindeki iç olaylarda Mervân b. Hakem'in konumuyla ilgili şu ilginç değerlendirmeyi yapmaktadır: "Hz. Osman'ın öldürülmesi ve fitne olaylarının tek sebebi Mervân değildir. Bilakis farklı birçok hadise biraraya toplanmıştır. Hz. Osman yaş olarak bir hayli ilerlemiştir. İnsanların hoşuna gitmeyen bazı işleri kendisi emretmediği ve bilmediği halde bu tür fiiller meydana geliyordu. O, bu tür eylemleri işleyenlerin görevden uzaklaştırılmasını emrediyordu. Bazen bu şekilde yapıyor, bazen de yapmıyordu..."⁽¹³³⁾ Buna karşılık Hz. Osman dönemi iç karışıklıklarında tüm sorumluluğun Mervân'da olduğunu, Hz. Osman'ın emretmediği bazı şeylerin Mervân'ın girişimi ile yapıldığını ve halkın bundan hoşnut olmadığını öne sürenler de olmuştur⁽¹³⁴⁾. Özellikle Belâzurî, Ya'kûbî, Mes'ûdî gibi Şîlik temâyülü olan tarihçilerin Mervân b. Hakem ve Ümeyyeoğullarının Hz. Osman dönemindeki durumlarıyla ilgili bazen asılsız, bazen de çok abartılı bilgiler verdiklerini görmekteyiz. Biz Mervân'ın suçsuz olduğunu iddia etmiyoruz. Elbette hataları olmuş ve bu hatalarıyla tarihe geçmiş birisidir. Ancak gerek sıraladığımız tarihçiler, gerekse bu bilgileri tahlil ve değerlendirmeye tâbi tutmadan ve diğer rivâyetlerle karşılaştırmadan nakleden bazı çağdaş yazarlar objektiflikten uzaklaşmakta ve insaf ölçülerini zorlamaktadırlar. Bu durum tarihî olayları

(133) İbn Teymiyye, Minhâcu's-Sünne, III, 190.

(134) İbn Sa'd, Tabakât, V, 36.

kendi tabîi mecrasından çıkarmakta ve bir takım yanlış anlamalara yol açmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Abdülaziz Muhammed Nür Veli, Eseru't-Teşeyyu' ale'r-Rivâyâti't-Târihiyye fi'l-Karni'l – Evveli'l-Hicrî, Medine, 1996,
2. Abdülvehhab en-Neccâr, el-Hulefâu'r-Râşidûn, Beyrut, trz.
3. Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatif, el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî, Kahire, 1984.
4. Adnan Muhammed Milhim, el-Muerrihûne'l-Arab ve'l-Fitnetu'l-Kübrâ, Beyrut, 1988.
5. Ahmed Zeki Safvet, Cemheratu Resâili'l-Arab, Beyrut, trz.
6. Ahmet Cevdet Paşa, Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa, İstanbul, 1972.
7. Akbulut, Ahmet, Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri, İstanbul, 1992.
8. Algül, Hüseyin, "Fedek", DİA, C:XII, İstanbul, 1995.
9. Apak, Adem, "Hz. Osman'ın Hilâfeti Döneminde Ümeyyeoğullarının Devlet İdaresindeki Yeri", UÜİFD, sayı: 7, C: 7, Bursa, 1998.
10. Atçeken, İsmail Hakkı, Hz. Osman'a Yapılan İthamlar, (Basılmamış Lisans Tezi), Konya, 1989.
11. Atçeken, İsmail Hakkı, Hz. Peygamber'in Yahudilerle Münasebetleri, İstanbul, 1996.
12. Aycan, İrfan-Mahfuz Söylemez, İdeolojik Tarih Okumaları, Ankara, 1988.
13. Belâzurî (V. 279/892), Ensâbu'l-Eşrâf, c: V, nşr: S.D.F. Goitein, Jerusalem, 1936.
14. Belâzurî, Fütûhu'l-Buldân, Çev: Mustafa Fayda, Ankara, 1987.
15. Boswort, C.E, "Marwan I b. al-Hakam", The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1991.
16. Buhârî (V. 256/870), Sahîhu Buhârî, İstanbul, 1981.

17. Çelebî, Ahmet, Örnek Halifeler Dönemi, çev: Hasan Fehmi Ulus, İstanbul, 1997.
18. Doğrul, Ömer Rıza, Asr-ı Saâdet, C: V, İstanbul, 1975.
19. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1986.
20. Ebû Davud (V. 275/888), Sünen, Sûriye, 1969.
21. Ebû Zeyd Şelebî, el-Hulefâu'r-Râşidûn, Kahire, 1993.
22. Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, 2. Baskı, İstanbul, 1989.
23. Fıglalı, Ethem Ruhî, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", AÜİFD, C: XX, Ankara, 1975.
24. Hâlid Muhammed Hâlid, Hulefâu'r-Rasûl, Beyrut, 1996.
25. Hasan İbrahim Hasan, Siyasî, Dini, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi, Çev: İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, 2. Baskı, İstanbul, 1987.
26. Hinz, Walther, İslâm'da Ölçü Sistemleri, Çev: Acar Sevim, İstanbul, 1990.
27. Hizmetli, Sabri, "Tarihi Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", AÜİFD, C: XXVII, Ankara, 1985.
28. Hudaî Bek, Muhammed, ed-Devletü'l-Emeviyye, Beyrut, trz.
29. Hudaî Bek, Muhammed, İtmâmu'l-Vefâ fi Sireti'l-Hulefâ, el-Mansûra (Mısır), trz.
30. el-İşş, Yusuf, ed-Devletü'l-Ümeviyye, 3. Baskı, Dımeşk, 1994.
31. İbn Abdilberr (V.463/1071), el-İstiâb fi Ma'rifeti Ashâb, Kahire, trz.
32. İbn Ebi'd-Dem (V.642/1244), et-Târîhu'l-Muzafferî (et-Târîhu'l-İslâmî), thk: Hâmid Zeyyân Ganim Zeyyân, Kahire, 1989.
33. İbn Ebi'l-Hadid (V. 655/1257), Şerhu Nehci'l-Belâğa, thk: M. Ebu'l-Fadl İbrahim, 6. Baskı, Kahire, 1412.
34. İbn Hacer (V. 852/1448), el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe, Beyrut, 1328.
35. İbn Hacer, el-Metâlibu'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's - Semâniyye, thk: Habiburrahman el-A'zamî, Kuveyt, 1973.

36. İbn Hacer Heytemî (V. 973/1565), *es-Savâiku'l-Muhrîka*, thk: A. Abdullah et-Türki-Kâmil Muhammed el-Harrât, Beyrut, 1997.
37. İbn Haldûn (V. 808/1406), *Mukaddime*, Beyrut, 1993.
38. İbn Hibbân (V. 354/965), *es-Sîratu'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, thk : Seyyid Aziz, Beyrut, trz.
39. İbn Hişâm (V. 213/828), *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, thk: Mustafa es-Sekkâ vd., Beyrut, trz.
40. İbn Kesîr (V. 774/1372), *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2. Baskı, Beyrut, 1990.
41. İbn Kuteybe (V. 276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk: Halil el-Mansûr, Beyrut, 1997.
42. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, Beyrut, 1987.
43. İbn Sa'd (V.230/844), *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut, 1968.
44. İbn Şebbe (V. 262/876), *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere*, Beyrut, 1996.
45. İbn Teymiyye (V. 728/1328), *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Mısır, 1322.
46. İbn Tiktaka (V. 709/1310), *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye*, Beyrut, trz.
47. İbnu'l-Arabî, Ebûbekr (V. 543/1148), *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, thk: M. Muhyiddin Abdilhamid, 6. Baskı, Kahire, 1412.
48. İbnu'l-Cevzî (V. 597/1200), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, thk: Muhammed Abdulkadir 'Atâ-Mustafa Abdulkadir 'Atâ, Beyrut, 1992.
49. İbnu'l-Esîr (V. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1965.
50. İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Mısır, trz.
51. İbrahim Beydûn, *Tekevünü'l-İtticâhâti's-Siyâsiyye fi'l-İslâmi'l-Evvel*, Beyrut, 1985.
52. Kalkaşendî (V. 821/1482), *Nihâyetu'l-Erab fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Beyrut, trz.
53. Karamânî (V. 1019/1610), *Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fi't-Târîh*, thk : Fehmî Sa'd-Ahmed Hatîr, Beyrut, 1992.
54. Kayaoğlu, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, 1985.

55. Kudâme b. Ca'fer (V. 310/922), el-Harâc ve Sina'atu'l-Kitâbe, şerh ve ta'lik: M. Hüseyin ez-Zübeydî, Bağdat, 1981.
56. Kur'an-ı Kerim.
57. Kutluay, Yaşar, İslâm ve Yahudi Mezhepleri Tarihi, Ankara, 1965.
58. Kütübî (V. 764/1363), Fevâtu'l-Vefeyat, thk: İhsân Abbas, Beyrut, 1974.
59. Lammens, H., "Mervan I", İslâm Ansiklopedisi, 3. Baskı, İstanbul, 1978.
60. Mahmud Şâkir, Dört Halife, Çev: Ferit Aydın, İstanbul, 1994.
61. Makrîzî (V. 845/1444), en-Niza' ve't-Tehâsum fimâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim, thk: Hüseyin Mu'nis, Kahire, 1988.
62. Mâverdî (V. 450/1058), el-Ahkâmu's-Sultâniyye, Beyrut, 1985.
63. Mes'ûdî (V. 346/957), Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher, Beyrut, 1988.
64. Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, Hilâfet ve Saltanat, Çev: Ali Genceli, İstanbul, trz.
65. Muhammed Abdulhayy Şa'ban, Sadru'l-İslâm ve'd Devletü'l-Ümeviyye, Beyrut, 1987.
66. Muhammed İsmail İbrahim, Advâ Târîhiyye alâ Üsrati'n-Nebî ve Ehli'l-Beyt, Kahire, trz.
67. Muhammed Sâdik Arcûn, el-Halifetu'l-Müfterâ aleyh Osmân b. Affân, Dımeşk- Beyrut, 1978.
68. Muhammed Sâlih Ahmed el-Ğarsî, Faslu'l-Hitâb fi Mevâkifi'l-Ashâb, b.y.y., 1990.
69. Muhammed Rıza, Muhammed Rasûlullah, Mısır, 1971.
70. Muhammed Rıza, Zi'n-Nüreyin Osmân b. Affân, 2. Baskı, Beyrut, 1982.
71. Muhammed Seyyid el-Vekîl, el-Ümeviyyûn beyne's-Şark ve'l-Ğarb, Dımeşk-Beyrut, 1995.
72. Muhammed b. Yahya b. Ebîbekr (V. 741/1340), el-Temhîd ve'l-Beyân fi Makteli's-Şehîd Osmân, thk: Mahmud Yusuf Zeydân, Dûha, 1985.
73. Müslim (V. 261/874), Sahîhu Müslim, Beyrut, 1956.

74. Önkal, Ahmet, "İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", İslâmî Araştırmalar, C: VI, Sayı: 3, Temmuz, 1992.
75. Parlatır, İsmail, "Mervân b. el-Hakem", Türk Ansiklopedisi, C: XXIV, Ankara, 1976.
76. Rıyad İsâ, en-Niza' beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Ümevî, Dimeşk, 1985.
77. Salâh Abdulfettah Halidî, el-Hulefâu'r-Râşidûn beyne'l-İstihlâf ve'l-İstişhâd, Dimeşk-Beyrut, 1995.
78. Sarıçam, İbrahim, Emevî-Haşimî Mücadelesi, Ankara, 1997.
79. Schleifer, J, "Fedek", İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1964.
80. Suyûtî (V.911/1505), Târihu'l-Hulefâ, thk: M. Muhyiddin Abdilhamîd, Mısır, trz.
81. Taberî, Muhammed b. Cerîr (V.310/922), Târihu'l-Ümeme ve'l-Mulûk, Beyrut, 1987.
82. Taberî, Muhibbuddin (V.694/1265), er-Rıyâdu'n-Nadira fî Menâkıbi'l-Aşere, Beyrut, 1984.
83. Tâhâ Hüseyin, İslâmiyyat: el-Fitnetu'l-Kübrâ (Osmân), 5. Baskı, Beyrut, 1991.
84. Temîmî (V. 333/944), Kitâbu'l-Mihen, thk : Yahya Vehib el-Cebbûrî, 2. Baskı, Beyrut, 1988.
85. Ya'kûbî (V. 292/904), Târihu'l-Ya'kûbî, Beyrut, 1992.
86. Yâkût el-Hamevî (V. 626/1229), Mu'cemu'l-Büldan, Beyrut, trz.
87. Vakıdî (V. 207/822), Kitâbu'l-Meğâzi, thk: Marsden Jones, Beyrut, 1984.
88. Zehebî (V. 748/1374), Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, Beyrut, 1984-1988.
89. Zehebî, Târihu'l-İslâm, thk: Ömer Abdüsselâm Tedmurî, 2. Baskı, Beyrut, 1997.
90. Zirikli, Hayreddin, el-A'lâm Kâmusu Terâcim, 3. Baskı, Beyrut, 1969.